

Verkort, verdoft, verdwenen

Vocaalreductie in het Corpus Gesproken Nederlands

EVIE COUSSÉ, STEVEN GILLIS EN HANNE KLOOTS*

Abstract

In this paper we investigate vowel reduction in present-day Standard Dutch, as it is testified in the phonemically transcribed portion of the Spoken Dutch Corpus. Vowel reduction is defined here as a categorical process that takes the form of either vowel “shortening” (e.g., m[o]ment > m[ɔ]ment), reduction to schwa (e.g., m[o]ment > m[ə]ment), or vowel deletion (e.g., m[o]ment > ment).

The phonemic transcriptions of the corpus were automatically compared with a canonical transcription, enabling the analysis of ca. 1,3 million vowels, yielding more than 137,000 cases of vowel reduction. Our analysis focusses on the differential influence of the factors stress (vowels in stressed versus unstressed syllables) and regional variation (speakers from Flanders versus speakers from the Netherlands). In addition, the interaction between these two factors is analyzed.

The findings of the study are confronted with the most recent literature on vowel reduction in Flanders and the Netherlands (a.o. Kloots 2005) and with the phonological literature in which a “reduction hierarchy” of unstressed vowels is proposed (Booij 1995, Kager 1989).

I Inleiding

Fonetici beschrijven vocaalreductie als een *gradueel* proces, dat samenhangt met een verminderde articulatoire inspanning (“articulatory effort”) (zie bv. Lindblom 1983). Als er een kleinere articulatoire inspanning geleverd wordt, bijvoorbeeld bij snel en/of slordig spreken, verminderen vocaalduur en -kwaliteit: de klinkers worden korter en nemen een centralere plaats in de vocaaldriehoek in. Of zoals Laver (1995:157) het definieerde: vocaalreductie betekent zo veel als “making the pronunciation of a vowel shorter, less loud, lower

* Dit onderzoek werd uitgevoerd aan de Universiteit Antwerpen (Centrum voor Nederlandse Taal en Spraak) in het kader van het IWT-project *Flexible Large Vocabulary Recognition*. Adres: UA-Departement Taalkunde, Universiteitsplein 1, B-2610 Wilrijk (België). E-mail: evie.cousse@ugent.be, steven.gillis@ua.ac.be en hanne.kloots@ua.ac.be. Evie Coussé en Hanne Kloots zijn Aspirant en Postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen. Gert Durieux hielp bij het schrijven van de computerscripts. We danken de anonieme reviewers voor hun suggesties bij eerdere versies van dit artikel.

in pitch and more central in quality". Voor het Nederlands worden deze tendensen (o.a.) geïllustreerd in de proefschriften van Koopmans-van Beinum (1980) en Van Bergem (1995). Aanvankelijk werd aangenomen dat een korte(re) vocaalduur *onvermijdelijk* leidt tot spectrale reductie ("undershoot") (Lindblom 1963), maar intussen is bekend dat dit niet per se zo hoeft te zijn (zie bv. Lindblom 1983, Pols & Van Son 1993, Van Son & Pols 1993).

Vanuit perceptueel oogpunt kunnen we stellen dat gereduceerde en ongereduceerde syllaben verschillen in hun mate van "prominentie". Zeker in gebonden spraak vallen ongereduceerde syllaben als het ware minder op dan gereduceerde. Van minder prominente syllaben wordt aangenomen dat ze over het algemeen een lagere pitch hebben, minder luid klinken, wat korter duren en/of centraler worden uitgesproken dan hun prominente(re) pendanten. Verder draagt een prominente syllabe vaak (meer) klemtoon (zie bv. Laver 1995:450ff., 511ff.).

Zolang de spreker niet extreem onnauwkeurig articuleert, hebben de meeste luisteraars weinig moeite met reductiefenomenen zoals vocaalreductie. De spreker richt zich namelijk niet tot iemand "who demands absolute acoustic invariance in the realization of the phonemes" (Lindblom 1963:1780), maar tot een luisteraar die over allerlei linguïstische en extralinguïstische kennis beschikt (zie bv. Lindblom 1990 en 1992). Die kennis stelt de luisteraar (o.a.) in staat om atypische klanken te interpreteren en ontbrekende klanken in te vullen. Meestal valt het zelfs helemaal niet op dat klanken niet helemaal nauwkeurig worden uitgesproken (zie bv. Nooteboom & Cohen 1988): de luisteraar concentreert zich immers vooral op de boodschap. Hoe sterk woorden of klanken gereduceerd zijn, valt vaak pas op als ze uit hun oorspronkelijke lexicale en/of fonetische context worden geknipt (zie bv. Kohler 2000). Anderzijds mag de spreker natuurlijk ook niet overdrijven: luisteraars hebben nu eenmaal behoefte aan "sufficient perceptual separation" (Ladefoged 2006:262). Een al te onnauwkeurige articulatie leidt dan ook tot onverstaanbaarheid.

Vanuit fonologisch perspectief is vocaalreductie een *categorisch* proces: reductie is in dat geval een kwestie van *substitutie* (zie ook Van Bergem 1995). Er kunnen drie types van reductie worden onderscheiden. Bij *verdoffing* wordt een volle klinker vervangen door sjwa (bv. *banaan* > b[ə]naan), bij *verkorting* wordt een fonologisch lange klinker vervangen door een fonologisch korte¹ (bv. *konijn* > k[ɔ]nijn), bij *deletie* valt de klinker volledig weg (bv. *moment* > ment). In dit artikel zullen we het begrip "vocaalreductie" gebruiken als overkoepelende term voor deze drie vormen van reductie. Fonologische beschrijvingen van vocaalreductie in het Nederlands zijn (o.a.) te vinden bij Kager (1989), Booij (1995) en Kooij & Van Oostendorp (2003). Ernestus (2000) en Kloots (2005) toetsten een aantal fonologische intuïties m.b.t. vocaalreductie aan een corpus van spontaan gesproken Standaardnederlands.

De drie types van vocaalreductie krijgen niet even veel aandacht in de literatuur. Veel onderzoekers beperkten zich tot de studie van *verdoffing* (zie bv. Martin 1968, Stroop 1974). Aan *vocaaldeletie* werd tot nu toe eigenlijk nauwelijks aandacht besteed. Wel wordt soms een reeks extreem gereduceerde vormen gepresenteerd, die bij nader inzien flink wat deletiegevallen blijkt te bevatten, bv. [ˈdam] voor *daarom* en [ˈplisi] voor *politie* (zie bv. Ernestus

1 Vocalen uit de reeks /a/, /o/, /ɪ/, /e/, /y/, /u/, /ø/ zijn fonologisch "lang", klinkers uit de serie /a/, /ɔ/, /ɪ/, /e/, /ɛ/ worden fonologisch "kort" genoemd (zie bv. Booij 1995:4). De termen "lang" en "kort" zijn hier niets meer dan labels voor (abstracte) fonologische categorieën. Ze zeggen niet noodzakelijk iets over de duur van de vocalen.

2000:137ff., Linthorst & Leerkamp 1969:112-113).² Als er toch expliciet aandacht wordt besteed aan deletie, blijkt het in de praktijk vaak te gaan om wegval van *sjwa*, bv. in [ˈfɔlnt] (= *volgend*) en [ˈbɪbrən] (= *bibberen*) (zie bv. ook Booij 1995, Van Loey 1970). Beknopte fonologische beschrijvingen van *verkorting* zijn te vinden bij Kager (1989) en Booij (1995), maar het fenomeen kan ook op ruime taahistorische en dialectologische belangstelling rekenen. Zo kent het Brabants verkorting in werkwoordsvormen die eindigen op *-t* (bv. *k[o]ken* > *k[ɔ]kt*) en diminutieven (bv. *b[e]k* > *b[ɛ]kske*) (zie bv. Van Loey 1970, Van Bree 1987, Devos & Taeldeman 1974, Keymeulen & Taeldeman 1985, De Schutter 2000). Kloots (2005) liet zien dat verkorting ook in hedendaags spontaan gesproken Standaardnederlands frequent voorkomt, bv. in *gnorm* [ɛˈnɔrm], *hotel* [hɔˈtɛl] en *extra* [ˈɛkstrɑ].

Over vocaalreductie in het Nederlands is dus al heel wat bekend. Wat kan dit artikel nog toevoegen aan het bestaande onderzoek? In deze studie wordt vocaalreductie onderzocht in een corpus van circa 1 miljoen woorden hedendaags Standaardnederlands, afkomstig uit Nederland en Vlaanderen. Nieuw is daarbij vooral de gebruikte onderzoeksmethode (toegelicht in paragraaf 2). In het bestaande empirische onderzoek werden arbeidsintensieve metingen (Koopmans-van Beinum 1980, Van Bergem 1995) of labelexperimenten (Kloots 2005) uitgevoerd. Precies omdat die metingen resp. labelexperimenten zo veel tijd en energie kosten, moest het aantal te analyseren stimuli in de genoemde studies noodgedwongen beperkt worden. In het onderzoek waarvan we in dit artikel verslag uitbrengen, gebeurt de labeling van de stimuli echter via een computerscript. De automatische analyseprocedure maakt het mogelijk om een beduidend groter corpus te onderzoeken en veel meer (verschillende types van) woorden in de analyse te betrekken.

We willen een beeld krijgen van de uitspraak in het levende, gesproken Nederlands van vandaag. Daarom wordt gebruik gemaakt van bestaande opnamen uit het *Corpus Gesproken Nederlands*³, een verzameling van in totaal 9 miljoen woorden Standaardnederlands. Het CGN bevat spraak van nieuwslezers en leraren Nederlands, maar daarnaast hebben ook niet-professionele sprekers een bijdrage geleverd. In tegenstelling tot de meeste andere empirische studies naar vocaalreductie baseren we ons dus niet op spraak die op een gestuurde manier ontlokt werd in een experimentele context. Dat deze keuze een aantal praktische moeilijkheden met zich meebrengt (bv. geringe controle over de materiaalverzameling), nemen we graag op de koop toe (zie bv. ook Rischel 1992, Ernestus 2000:81ff.). Wat het type spraak betreft, sluit ons onderzoek het beste aan bij dat van Kloots (2005): in beide studies wordt vocaalreductie bestudeerd in gebonden spraak, afkomstig uit Vlaanderen en Nederland. Anders dan Kloots (2005) beperken we ons hier echter niet tot de vocalen van een groep van prototypische standaardtaalsprekers (zie ook Van de Velde & Houtermans 1999).

- 2 Ook uit reacties in kranten en tijdschriften valt op te maken dat deletie geen onbekend verschijnsel is. Zo klaagde een lezeres van *Onze Taal* het gebruik aan van vormen als *Straal Planbro* (Centraal Planbureau), *in psipe* (in principe) en *onksetâbel* (onacceptabel) (Stutvoet-van Hoesen 2002:16). Ook de column van Van den Berg (2005) in *De Volkskrant* bevatte enkele fraaie staaltjes van vocaaldeletie, bv. *clega* (collega), *krakter* (karakter), *treinwagen* (terreinwagen), *treurverdachte* (terreurverdachte) en *vral* (vooral).
- 3 Gedetailleerde informatie over het *Corpus Gesproken Nederlands* is te vinden via de CGN-website (<http://lands.let.kun.nl/cgn/home.htm>) en via de website van de Centrale voor Taal- en Spraaktechnologie (http://www.tst.inl.nl/cgndocs/doc_Dutch/start.htm).

Of een vocaal al dan niet gereduceerd wordt, hangt o.a. samen met factoren als de aan- resp. afwezigheid van *klemtoon*, de *regionale herkomst* van de spreker en het *type kliniker*. Deze drie variabelen worden toegelicht in paragraaf 3. Voor de invloed van andere factoren (bv. *positie in het woord*, *woordfrequentie*, *spreeksnelheid*) verwijzen we naar Kloots (2005). De resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd en toegelicht in paragraaf 4. Paragraaf 5 bevat een aantal conclusies.

2 Methode

De gebruikte methode zit – ten minste conceptueel – betrekkelijk eenvoudig in elkaar. Om erachter te komen of er reductie heeft plaatsgevonden, worden fonetische transcripties via een computerscript vergeleken met een canonieke (“ideale”) transcriptie uit een uitspraaklexicon. Voor een goede interpretatie van de onderzoeksresultaten is het dus belangrijk om te kijken hoe die fonetische transcripties tot stand zijn gekomen, en met welk uitspraaklexicon ze precies vergeleken worden. Informatie over de fonetische transcripties en het uitspraaklexicon is te vinden in paragraaf 2.2 en 2.3. De vergelijking zelf wordt toegelicht in paragraaf 2.4. Voor een correcte interpretatie van de resultaten zal het uiteindelijk nodig blijken om abstractie te maken van de factor *woordfrequentie* (§2.5). We beginnen deze paragraaf echter met een beknopte toelichting bij het gebruikte corpus (§2.1).

2.1 Corpus

Vocaalreductie wordt hier onderzocht in een subset van het *Corpus Gesproken Nederlands*. Het CGN is een verzameling van circa duizend uur spraak of negen miljoen woorden gesproken Standaardnederlands. Een derde van de opnamen is afkomstig uit Vlaanderen, twee derde uit Nederland. Het corpus bevat verschillende types spraak, variërend van voorgelezen nieuwsberichten tot spontane conversaties tussen bekenden. Voor elk spraaktype werden bovendien sekse, leeftijd en geografische herkomst van de sprekers zo veel mogelijk systematisch gevarieerd. Van alle geluidsopnamen is een transcriptie in gewone Nederlandse spelling (“orthografische transcriptie”) voorhanden. Iets meer dan een miljoen woorden uit het CGN zijn bovendien ook fonetisch getranscribeerd. Het zijn die fonetisch getranscribeerde opnamen die we als basis hebben gebruikt voor ons onderzoek.

2.2 De fonetische transcriptie

De fonetische transcripties, beschikbaar bij het CGN, zijn in feite brede, fonemische transcripties die tot stand zijn gekomen in twee stappen. Eerst werden alle woorden uit de orthografische transcripties vervangen door een fonemische representatie, die werd overgenomen uit een uitspraaklexicon. De Nederlandse transcripties zijn gebaseerd op het Nederlandse uitspraaklexicon CELEX (Baayen e.a. 1995), de Vlaamse transcripties op (de meest formele variant uit) FONILEX (Mertens & Vercammen 1998), d.i. de Vlaamse tegenhanger van CELEX. Vervolgens werden de automatische transcripties nagekeken door twee menselijke transcribenten. Die beluisterden de geluidsopnamen en brachten zo nodig correcties aan. Eerst werden de transcripties gecontroleerd door een student-

assistent met taalkundige achtergrond. De definitieve versie van de transcripties werd verzorgd door een taalkundige met de nodige fonetische bagage. Om praktische redenen werd het Nederlandse materiaal getranscribeerd door Nederlandse CGN-medewerkers en het Vlaamse materiaal door Vlaamse.

Hoe de fonetische transcripties precies tot stand kwamen, is gedocumenteerd in het *Protocol voor brede fonetische transcriptie* (Gillis 2001). Een van de afspraken was dat de transcribenten binnen een vaste foneemset moesten blijven. Graduele processen zoals (de mate van) diftongering en verstemlozing werden niet weergegeven. Als een transcribent twijfelde aan een symbool uit de automatische transcriptie, of een klank meende te horen die geen deel uitmaakte van de vooraf gedefinieerde foneemset, werd geadviseerd om het automatisch gegenereerde symbool te behouden.⁴ De transcribenten wisten dat de transcripties waarvan ze vertrokken met behulp van een computerscript tot stand waren gekomen, zonder gebruikmaking van het bijbehorende geluidssignaal. Er werd hun dan ook expliciet gevraagd kritisch om te gaan met de automatisch gegenereerde transcripties.

2.3 De canonieke transcriptie

Om te kunnen vaststellen of er vocaalreductie is opgetreden, hebben we de fonetische transcriptie vergeleken met een canonieke (= "ideale") representatie van de uitspraak. Onder "canoniek" verstaan we hier: een representatie die gebaseerd is op de zorgvuldige uitspraak van een woord in isolatie. Hamvraag is natuurlijk: hoe bepalen we wat de "ideale" uitspraak van een woord is? In principe kan een canonieke transcriptie immers op verschillende manieren ingevuld worden. Een mogelijkheid zou bijvoorbeeld kunnen zijn om steeds te kiezen voor de variant die het vaakst voorkomt in de standaardtaal. Op dit moment beschikken we echter niet over betrouwbare frequentiegegevens m.b.t. de uitspraak van de individuele woorden in het Nederlands. De onderzoeker zou zich in dit geval dus eigenlijk alleen kunnen baseren op zijn/haar eigen intuïtie, en voor elk woord ad hoc beslissen wat de meest gangbare zorgvuldige uitspraak is.

Omdat deze benadering ons nogal willekeurig leek, en bovendien moeilijk repliceerbaar voor andere onderzoekers, kozen we voor een andere werkwijze: we baseerden onze canonieke transcriptie op een bestaand uitspraaklexicon. In principe hadden we daarbij opnieuw de keuze tussen CELEX (ontwikkeld in Nederland) en FONILEX (ontwikkeld in Vlaanderen). De grote troef van FONILEX is dat goed gedocumenteerd werd via welke (automatische) regels dit uitspraaklexicon tot stand is gekomen (Mertens & Vercammen 1998). Voor CELEX is eigenlijk geen vergelijkbare documentatie beschikbaar (zie ook voetnoot 5). Daarom kozen we ervoor om FONILEX als referentietranscriptie te gebruiken. Dit uitspraaklexicon biedt bij elk woord drie uitspraakvarianten: "spelling pronunciation", "normal pronunciation" en "sloppy pronunciation". Deze drie varianten werden gegenereerd via fonologische regels, die gedocumenteerd zijn in Mertens & Vercammen (1998).

4 Een van de reviewers betreurt het dat er nog geen onderzoek gedaan is naar de betrouwbaarheid van de CGN-transcripties. Gezien het grote aantal onderzoekers dat vandaag gebruik maakt van de CGN-transcripties zou het inderdaad erg zinvol zijn als de consistentie en de kwaliteit van de transcripties – ten minste voor een deel van het materiaal – systematisch gecontroleerd zou worden. Een voorzet werd gegeven in Coussé e.a. (2004), Coussé & Gillis (2006) en Kloots e.a. (2006).

In ons onderzoek wordt de spellinguitspraak als uitgangspunt genomen. Bij het genereren van de spellingvariant werden geen regels voor vocaalreductie toegepast, bij het genereren van de “normale” en de “slordige” uitspraak wel. Of anders geformuleerd: van de drie uitspraakvarianten uit FONILEX is de spellinguitspraak het minst gereduceerd. Schema 1 illustreert aan de hand van enkele voorbeelden wat we ons precies bij “spellinguitspraak” moeten voorstellen.

Keuze tussen:	Voorbeeld	Spellinguitspraak FONILEX
(fonologisch) lange / korte klinker	<i>probleem</i> <i>abrikoos</i>	/o/ /i/
(fonologisch) korte klinker / sjwa	<i>motor</i> <i>tennis</i>	/ɔ/ /ɪ/
sjwa / zero	<i>bladeren</i> <i>mindere</i>	/ə/ /ə/

Schema 1: De spellinguitspraak uit FONILEX: geen vocaalreductie

De spellinguitspraak uit FONILEX (Schema 1) fungeerde als canonieke transcriptie voor zowel het Nederlandse als het Vlaamse materiaal. Als we voor beide delen van het taalgebied een verschillend referentiepunt hadden genomen, zou een directe vergelijking van beide landen immers erg moeilijk geworden zijn. We willen namelijk uitsluiten dat dezelfde uitspraakvariant voor het ene land als gereduceerd wordt beschouwd en voor het andere niet. In principe is het natuurlijk mogelijk dat Vlamingen en Nederlanders verschillende voorkeuren hebben m.b.t. de uitspraak van specifieke woorden of vocalen, en dat de gereduceerde variant van eenzelfde woord of klank in het ene land “normaler” wordt gevonden dan in het andere. Om met zekerheid te kunnen bepalen wat de “normale” Nederlandse resp. Vlaamse varianten zijn, is echter nog (veel) te weinig systematisch corpusonderzoek uitgevoerd, gebaseerd op spraak van zowel Vlamingen als Nederlanders. Van alle beschikbare uitspraakvarianten (inclusief die uit CELEX) leek de spellinguitspraak uit FONILEX ons het meest regioneutraal.⁵ Daarom werd deze variant als referentiepunt genomen.

Niet alle woorden uit de orthografische transcriptie van het *Corpus Gesproken Nederlands* komen ook voor in FONILEX. Het CGN bevat namelijk flink wat zeldzame woorden, maar bijvoorbeeld ook eigennamen, neologismen en dialectische woorden. Daarnaast bevat het corpus heel wat uitingen die typisch zijn voor gesproken taal, zoals versprekingen, afgebroken woorden en sprekersgeluiden (bv. kuchen, lachen). Vormen die niet voorkomen in FONILEX zijn in ons onderzoek buiten beschouwing gelaten.

5 De “normal pronunciation” en de “sloppy pronunciation” uit FONILEX zijn expliciet bedoeld als weergave van (een variëteit van) het Belgisch-Nederlands, en kwamen hier dus niet in aanmerking. Hoe regioneutraal CELEX is, valt moeilijk na te gaan, omdat de totstandkoming van de CELEX-transcripties eerder spaarzaam gedocumenteerd is. Daardoor valt ook moeilijk in te schatten in hoeverre de CELEX-uitspraak alleen representatief is voor Nederland, of ook voor Vlaanderen.

2.4 Vergelijking van fonetische en canonieke transcriptie

De vergelijking van fonetische en canonieke transcriptie verliep in drie stadia. Eerst werden de *woorden* uit de fonetische transcriptie verbonden met de woorden uit de canonieke transcriptie. Dat was relatief eenvoudig, omdat zowel bij de fonetische als bij de canonieke transcriptie een orthografische transcriptie voorhanden was. Vervolgens werden de afzonderlijke *klanken* uit de fonetische en de canonieke transcriptie met elkaar in verband gebracht. Dat was een stuk moeilijker. In gesproken taal worden immers geregeld klanken toegevoegd, gedeleerd of vervangen door andere. Als we de afzonderlijke segmenten uit beide transcripties correct met elkaar willen verbinden, moeten we rekening houden met deze fenomenen. In Schema 2 wordt een en ander geïllustreerd aan de hand van twee voorbeelden. In het eerste voorbeeld vindt assimilatie plaats over de woordgrens heen, in het tweede is de eind-*t* weggevallen.

Canonieke transcriptie

vb. 1	d	ɪ	t		v	ə	r	h	a	l		vb. 2	d	ə		ɔ	b	d	r	a	ʒ	t
	d	ɪ	t		f	ə	r	h	a	l			d	ə		ɔ	b	d	r	a	ʒ	-

Fonetische transcriptie

Schema 2: Vergelijking van de canonieke transcriptie met de fonetische transcriptie bij dit verhaal (voorbeeld 1) en de opdracht (voorbeeld 2)

Om de segmenten uit beide transcripties correct aan elkaar te kunnen koppelen, werd een computerscript⁶ geschreven dat rekening houdt met de articulatorische afstand tussen de respectieve segmenten. Het programma weet o.a. welke klanken articulatorisch verwant zijn (bv. /v/-/f/), wat het mogelijk maakt om assimilatiegevallen correct te interpreteren. Is de articulatorische afstand tussen twee segmenten extreem groot, dan gaat het programma ervan uit dat er ergens insertie of deletie heeft plaatsgevonden.

Toen beide transcripties met elkaar verbonden waren, werd een *verwarringsmatrix* opgesteld. Uit zo'n verwarringsmatrix kunnen we afleiden hoe vaak een klank de canonieke uitspraak kreeg (bv. /a/ wordt effectief uitgesproken als /a/), hoe vaak hij vervangen werd door een andere klank (bv. /a/ wordt vervangen door sjwa) en hoe vaak hij gedeleerd werd. Die verwarringsmatrix vormde de basis voor het onderzoek naar vocaalreductie. Hierbij werden drie types van reductie onderscheiden: verkorting, verdoffing en deletie (Schema 3).

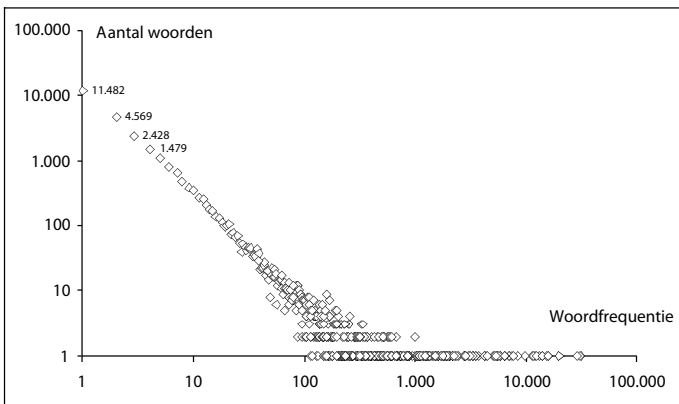
6 Concreet hebben we hier het *minimal edit distance* algoritme van Wagner & Fischer (1974) gebruikt. Dit algoritme berekent de minimale *cost* om een transcriptie om te zetten in een andere door middel van insertie, deletie en substitutie. In navolging van Cucchiari (1993) werd de *cost* voor deze drie operaties bepaald aan de hand van twee featurematrices van Vieregge (1985). Hierbij heeft de substitutie van twee klanken die articulatorisch ver van elkaar staan (bv. /v/ en /k/) een hogere *cost* dan de substitutie van articulatorisch verwante klanken (bv. /v/ en /f/). Overschrijdt de *cost* voor de substitutie van een klank een vooraf bepaalde grens, dan wordt ervan uitgegaan dat er insertie of deletie heeft plaatsgevonden.

	Canonieke transcriptie		Fonetische transcriptie
Verkorting	a, o, i, e, y	✕	ɑ, ɔ, ɪ, ɛ, ʏ
Verdoffing	volle vocaal	✕	sjwa
Deletie	willekeurige vocaal	✕	-

Schema 3: De drie types van vocaalreductie, onderzocht in het CGN

2.5 Berekening van de reductieratio

Wie werkt met een corpus van gesproken taal die niet op een gestuurde manier ontlokt is, merkt snel dat daarin niet alle woorden even goed vertegenwoordigd zijn. Sommige woorden komen overvloedig voor, andere hoogstens een of twee keer. Als algemene regel geldt: hoe hoger de woordfrequentie, hoe lager het aantal woorden dat die frequentie haalt (zie ook Zipf 1935). Grafiek 1 illustreert de frequentieverhoudingen in ons eigen corpus. De woorden met de laagste frequentie zijn het best vertegenwoordigd, terwijl de categorie van hoogfrequente woorden uiterst dunbezet is.

Grafiek 1: Distributie van woordfrequentie.

Totaal aantal (verschillende) woorden in het corpus: 847503

Dit alles heeft ook belangrijke implicaties voor het onderzoek naar vocaalreductie. We illustreren dit aan de hand van een concreet voorbeeld. Stel: de /a/ uit het woord *manier* wordt 16 keer gedeeld (> *manier*), die uit *papier* 10 keer (> *pier*). Op het eerste gezicht lijkt in beide woorden dus ongeveer even vaak deletie op te treden. Houden we echter rekening met de totale frequentie van deze woorden in het corpus (*manier*: 345, *papier*: 85), dan zien we dat de /a/ uit *papier* (verhoudingsgewijs) vaker gedeeld wordt dan die uit *manier*. Proportioneel uitgedrukt krijgen we hier namelijk $16 / 345 = 0,046$ (*manier*) vs. $10 / 85 = 0,118$ (*papier*), wat overeenkomt met percentages van 4,6% (*manier*) vs. 11,8% (*papier*). Om de invloed van de factor woordfrequentie te neutraliseren, zullen we in dit artikel werken met reductieratio's. Daarbij wordt de som van de reductiepercentages (= relatieve frequenties) gedeeld door het aantal onderzochte woorden. "Aantal onderzochte

woorden” verwijst hier naar het totale aantal *verschillende* woorden in het corpus (“types”), niet naar het aantal keer dat individuele woorden effectief voorkomen (“tokens”). Eigenlijk berekenen we hier dus de *gemiddelde* relatieve frequentie. Op die manier kunnen extreem hoog- of laagfrequente woorden de resultaten niet vertekenen. In Schema 4 illustreren we een en ander met een voorbeeld:

[(16 / 345)	+	(10 / 85)	+	...]	/	4975	=	1,7
	4,6%		11,8%							
	<i>manier</i>		<i>papier</i>							
	som van de deletiepercentages voor elk woord afzonderlijk							aantal verschillende woorden (“types”) waarin deletie optreedt		deletieratio

Schema 4: Voorbeeld van berekening reductieratio: deletieratio

3 Variabelen en hypothesen

Deze paragraaf is als volgt opgebouwd. Eerst formuleren we een hypothese m.b.t. het voorkomen van de drie reductietypes in het algemeen (§3.1). Vervolgens bespreken we de variabelen *land* (§3.2) en *klemtoon* (§3.3). Ten slotte wordt het begrip *vocaalhiërarchie* toegelicht (§3.4).

3.1 Algemeen

Eerst gaan we na welk type van reductie het vaakst voorkomt: verkorting, verdoffing of deletie. In de literatuur m.b.t. vocaalreductie wordt verhoudingsgewijs de meeste aandacht besteed aan *verdofting* (bv. *banaan* > *b[ə]naan*) (cf. §1. Inleiding). Met andere woorden: van de drie reductietypes is *verdofting* de taalkundigen blijkbaar het meest opgevallen. Daaruit zouden we kunnen afleiden dat *verdofting* ook het frequentste reductietype is. Of de hoeveelheid aandacht die een fenomeen krijgt in de literatuur echt een goede indicator vormt voor de frequentie waarmee dat verschijnsel voorkomt in gesproken taal, is echter zeer de vraag, zeker als we rekening houden met de resultaten van Kloots (2005). In dat onderzoek – waarin wel aandacht besteed werd aan de *drie* types van vocaalreductie – bleek namelijk vooral veel *verkorting* (bv. *konijn* > *k[ɔ]nijn*) voor te komen. Als we de resultaten van Kloots (2005) mogen veralgemenen naar het (hele) *Corpus Gesproken Nederlands* verwachten we dus vooral veel gevallen van *verkorting* aan te treffen. Daarbij mogen we echter niet uit het oog verliezen dat Kloots (2005) focuste op een heel specifiek type klinkers (i.e. vocalen uit open syllaben van bisyllabische woorden met twee volle vocalen), geproduceerd door leraren Nederlands. Of we in het fonetisch getranscribeerde materiaal uit het *Corpus Gesproken Nederlands* precies dezelfde tendensen zullen vinden, valt dus af te wachten.

3.2 Land

Het fonetisch onderzoek naar vocaalreductie in het Nederlands (zie bv. Koopmans-van Beinum 1980, Van Bergem 1995) richtte zich tot nu toe uitsluitend op spraak van (een beperkt aantal) Nederlanders. Ook Ernestus (2000) werkte met spraak die afkomstig was van (uitsluitend) Randstedelingen. In de studies van Stroop (1974) en Martin (1968) was er wel enige aandacht voor Noord-Zuid-variatie. Stroop (1974) onderzocht verdoffing bij onbeklemtoonde klinkers in zes woorden uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (m.n. *máchine*, *fábriek*, *kapot*, *solddaat*, *míjnuut*, *pástoor*). Martin gebruikte bij zijn studie naar verdoffing van onbeklemtoonde /e/ (bv. *consequent*, *reformatie*, *molecule*) zowel Vlaamse en Nederlandse (uitspraak)woordenboeken, en liet een subset van de onderzochte woorden ook uitspreken door twee “beschaafdsprekers” (Martin 1968:164), een Vlaming en een Nederlander. Aandacht voor de factor *land* was er ten slotte ook in het proefschrift van Kloots (2005). Daarin werd vocaalreductie onderzocht in spontaan gesproken Standaardnederlands van 80 Vlaamse en 80 Nederlandse leraren Nederlands.

Op basis van de (woordenboek)studie van Martin (1968) en de dialectvergelijking van Stroop (1974) verwachten we meer *verdoffing* in Nederland dan in Vlaanderen. In een verkennende studie van Kloots (2005) kwam een vergelijkbare tendens naar voren. In diezelfde studie bleek ook *deletie* frequenter voor te komen bij de Nederlandse proefpersonen dan bij de Vlaamse (zie ook Kloots e.a. 2003). De gedeleerde vocalen bleken echter bijna allemaal afkomstig te zijn uit één specifieke semi-vaste uitdrukking, *op een gegeven moment*, die in Nederland vaak gerealiseerd wordt als *op een ‘geven’ ment*. Ook de reeksen van extreem gereduceerde vormen die we in diverse bronnen aantreffen (Ernestus 2000, Linthorst & Leerkamp 1969, Stutvoet-van Hoeven 2002, Van den Berg 2005) waren tot nu toe steeds gebaseerd op (niet-systematische) observaties in Nederland. Het derde reductie-type, *verkorting*, zullen we waarschijnlijk vooral in Vlaanderen aantreffen. Daarvoor baseren we ons op de intuïties van Blancquaert (1936/1986), Leenen (1965) en Tops (2003) en op de resultaten van Kloots (2005). Met name in de onbeklemtoonde syllaben uit het onderzoek van Kloots (2005) bleken de Vlaamse proefpersonen significant meer klinkers te verkorten dan de Nederlandse.

3.3 Klemtoon

In fonologische beschrijvingen van het Nederlands (Kager 1989, Booij 1995) wordt gesteld dat vocaalreductie alleen zou voorkomen in syllaben zonder primaire klemtoon. *Verdoffing* zou typisch zijn voor onbeklemtoonde syllaben (bv. *bánaan*, *domínee*), terwijl *verkorting* zou voorkomen in onbeklemtoonde syllaben (in het bijzonder die met /a/, bv. *bánaan*) en in syllaben met secundaire klemtoon (bv. *televísie*, *paradíjs*). Uit fonetische studies is bekend dat beklemtoonde vocalen een meer perifere positie innemen in de vocaaldriehoek en ook iets langer duren dan hun onbeklemtoonde pendanten. Vanuit perceptueel oogpunt hebben beklemtoonde syllaben een grotere “prominentie” dan hun onbeklemtoonde pendanten (zie bv. Lindblom 1963, Nootboom 1972, Jones 1976, Koopmans-van Beinum 1980, Rietveld & Koopmans-van Beinum 1987, Van Bergem 1995, Laver 1995:512ff., Rietveld e.a. 2004).

Een label experiment van Kloots (2005) liet zien dat reductie onder klemtoon toch ook niet helemaal uitgesloten is (zie ook Van Bergem 1995:147). In ongeveer een vijfde van de beklemtoonde (fonologisch) lange vocalen herkenden de luisteraars een fonologisch korte klinker (bv. *f_oto* > f[ɔ]to, *st_udie* > st[ɻ]die) of een klank die het midden hield tussen een (fonologisch) lange en een (fonologisch) korte vocaal. Ook uit de historische taalkunde en de dialectologie zijn voorbeelden bekend van verkorting bij beklemtoonde vocalen, denken we maar aan de Brabantse verkorting in werkwoordsvormen die eindigen op -t (bv. *k[o]ken* > *k[ɔ]kt*) en diminutieven (bv. *b[e]k* > *b[e]kske*) (zie bv. Van Loey 1970, Van Bree 1987, Devos & Taeldeman 1974, Keymeulen & Taeldeman 1985, De Schutter 2000). Naar *vocaaldeletie* in het hedendaags Standaardnederlands is nog maar weinig onderzoek gedaan (cf. supra). Uit de historische taalkunde (zie bv. Van Loey 1970) is echter bekend dat dit type van reductie typisch is voor onbeklemtoonde syllaben, cf. Fr. *couleur* > Ndl. *kleur*, Fr. *salade* > Ndl. *sla* en Ofr. *porée* > Ndl. *prei*.

De verwachting is hier dat noch in Vlaanderen noch in Nederland veel reductie zal voorkomen in beklemtoonde syllaben. Waarom we in deze studie dan toch expliciet ingaan op deze factor, wordt toegelicht in 3.4.

3.4 Reductiehiërarchie

In fonologische studies wordt aangenomen dat niet alle vocalen even veel kans maken om gereduceerd te worden. Zo spreekt Booij (1995:134) van een “hierarchy of increasing reducibility” (zie ook Kager 1989:300-301). Zijn reductiehiërarchie heeft specifiek betrekking op *verdofting* bij *onbeklemtoonde* vocalen (Schema 5).

/e/, /ɪ/ > /a/, /a/ > /o/, /ɔ/ > /i/, /y/, /u/, /ø/

Schema 5: De verdoftingshiërarchie uit Booij (1995:134)

Bovenstaand schema kan als volgt geïnterpreteerd worden. De klinkers die het makkelijkst verdoften, zijn */e/* en */ɪ/*. De hoge vocalen */i/*, */y/* en */u/* maken relatief weinig kans om verdoft te worden.⁷

In het proefschrift van Kloots (2005) werd een *verkortingshiërarchie* opgesteld voor de (fonologisch) lange vocalen */a/*, */o/*, */e/*, */i/* en */y/*. Als we die vijf vocalen ordenen volgens het aantal keren dat ze door de beoordelaars geïnterpreteerd werden als hun (fonologisch) korte pendanten, krijgen we de volgende reeksen (Schema 6):

/y/ > /a/ > /i/ > /o/ > /e/ (beklemtoonde klinkers)
/a/ > /o/ > /i/, /y/ > /e/ (onbeklemtoonde klinkers)

Schema 6: De verkortingshiërarchie uit Kloots (2005:152)

7 Twee korte klinkers (*/e/*, */ɪ/*) ontbreken in het schema van Booij (1995). Hoe dat komt, is niet duidelijk.

Bij de interpretatie van bovenstaande verkortingshiërarchie voor beklemtoonde klinkers moeten we er uiteraard rekening mee houden dat deze klinkers doorgaans niet zo gevoelig zijn voor reductie (cf. §3.3). Met andere woorden: een aantal beklemtoonde vocalen kreeg het label “kort” (zodat het effectief mogelijk was om een hiërarchie op te stellen), maar het ging uiteindelijk om lage absolute aantallen. Bij de interpretatie van de verkortingshiërarchie bij de onbeklemtoonde klinkers valt op dat /a/ het vaakst verkort wordt. Dat viel te verwachten op basis van de bestaande fonologische literatuur, waarin gesteld wordt dat /a/ erg makkelijk verkort (Kager 1989, Booij 1995).

In dit artikel willen we nagaan of Booij's *verdoeffingshiërarchie* ook van toepassing is op Vlaams materiaal. Booij concentreert zich namelijk specifiek op het Nederlands zoals dat door Nederlanders wordt uitgesproken (zie m.n. Booij 1995:2). Daarnaast willen we nagaan of Vlaanderen en Nederland precies dezelfde *verkortingshiërarchie* kennen. De verkortingshiërarchie van Kloots (2005) is namelijk wel gebaseerd op een corpus met zowel Vlaamse als Nederlandse spraak, maar er werden geen reductiehiërarchieën opgesteld voor Vlaanderen en Nederland afzonderlijk. Verder hopen we dat het *Corpus Gesproken Nederlands* ook voldoende gevallen van vocaaldeletie bevat om een *deletiehiërarchie* te kunnen opstellen. Dat zou een primeur zijn voor het Nederlands. Ten slotte hopen we dat onze studie ook informatie zal opleveren over de plaats van diftongen en sjwa in de vocaalhiërarchieën. De positie van deze klanken is namelijk nog nooit eerder onderzocht.

Intussen zal ook duidelijk geworden zijn waarom de factor *klemtoon* in deze studie een belangrijke plaats inneemt (cf. §3.3). De *verdoeffingshiërarchie* van Booij (1995) en Kager (1989) heeft specifiek betrekking op onbeklemtoonde vocalen, en Kloots (2005) vond een verschillende verkortingshiërarchie voor beklemtoonde en onbeklemtoonde klinkers. Daarom leek het ons raadzaam om ook in deze studie zo veel mogelijk rekening te houden met de factor *klemtoon*.

4 Resultaten

Bij de toelichting van de resultaten onderscheiden we vier vocaalcategorieën (lange vocalen, korte vocalen, diftongen, sjwa) en drie reductietypes (verkorting, verdoeffing, deletie). Deze begrippen worden steeds gebruikt in hun *fonologische* betekenis (zie ook voetnoot 1). Als verwezen wordt naar inzichten uit de *fonetische* literatuur, wordt dat expliciet aangegeven. Deze paragraaf bestaat uit vier delen. Eerst bekijken we de aanwezigheid van de respectieve vocaalcategorieën en reductietypes zonder rekening te houden met andere variabelen (§4.1). Vervolgens behandelen we de invloed van de factoren *land* (§4.2) en *klemtoon* (§4.3). Ten slotte stellen we een aantal *reductiehiërarchieën* op (§4.4).

4.1 Algemeen

Niet elke vocaalcategorie komt even frequent voor in het corpus (Tabel 1). Lange en korte vocalen zijn het beste vertegenwoordigd. Sjwa neemt een tussenpositie in, de diftongen zijn het minst talrijk. Bovendien is niet elke categorie even gevoelig voor reductie. Kijken we naar de relatieve frequenties (“% van tot.” = % van het totaal in de eerste kolom),

dan zien we dat de lange vocalen het vaakst gereduceerd worden, gevolgd door de korte vocalen en sjwa. Bij diftongen treedt het minst vaak reductie op. De reductieratio's – die abstractie maken van de factor woordfrequentie (cf. §2.5) – laten hetzelfde beeld zien. Omdat de respectieve vocaaltypes niet even goed vertegenwoordigd zijn in het corpus en bovendien niet allemaal even gevoelig zijn voor reductie, zullen we de vier categorieën in dit artikel zo veel mogelijk afzonderlijk bespreken.

Type vocaal	totaal	%	gereduceerd	% van tot.	reductieratio
lang	426799	33,5	55767	13,1	8,4
kort	456508	35,9	48419	10,6	7,6
sjwa	315442	24,8	29053	9,2	4,3
diftong	73987	5,8	4472	6,0	2,6
Totaal	1272736	100,0	137711	10,8	

Tabel 1: Verdeling van de vier vocaalcategorieën: fonologisch lange vocalen, fonologisch korte vocalen, diftongen en sjwa

Vervolgens kijken we naar de verdeling van de respectieve reductietypes. Tabel 2 laat zien dat het merendeel van de klinkers geen reductie ondergaat (“Geen verschil”). Kijken we alleen naar de relatieve frequenties (%), dan lijkt verdoffing het frequentst voor te komen, gevolgd door deletie en verkorting. De reductieratio laat echter zien dat *verkorting* (relatief) het meest voorkomende reductietype is, gevolgd door verdoffing en deletie.⁸

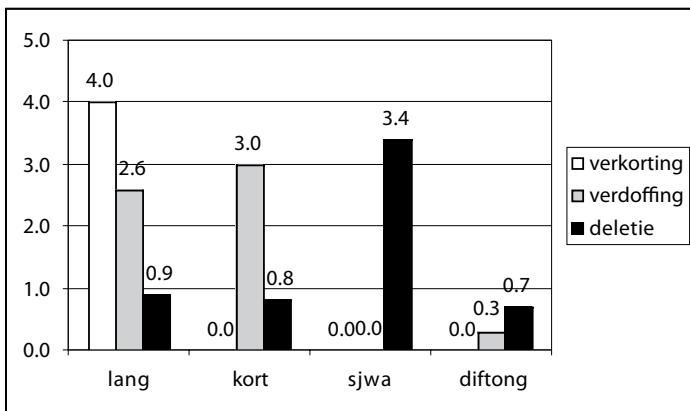
Reductie	n	%	reductieratio
• verkorting	15112	1,2	4,0
• verdoffing	59087	4,6	2,6
• deletie	42170	3,3	1,7
Overige substituties ⁹	21342	1,7	-
Geen verschil	1135025	89,2	-
Totaal	1272736	100,0	-

Tabel 2: Verdeling van de respectieve reductietypes

- 8 De relatieve frequentie (%) voor verdoffing is – in vergelijking met de andere percentages – zo hoog omdat enkele hoogfrequente woorden op grote schaal dof uitgesproken worden (m.n. *er* en *het*). Door te werken met reductieratio's schakelen we de invloed van de factor woordfrequentie uit: elk woord (“type”) draagt zo in gelijke mate bij tot de uiteindelijke reductiescore.
- 9 Bij de verdere verwerking van het materiaal is de categorie “Overige substituties” buiten beschouwing gelaten. Deze categorie zou de tabellen en de grafieken nodeloos verzwaren.

Globaal genomen vinden we in Tabel 2 dezelfde verhoudingen als bij Kloots (2005). Ook dat corpus bevatte meer verkorte vormen dan gevallen van verdoffing of deletie. Verdoffing en deletie zijn hier echter (veel) beter vertegenwoordigd dan bij Kloots (2005). Dat de resultaten van beide studies niet helemaal overeenkomen, zou te maken kunnen hebben met verschillen in de woordselectie. Kloots (2005) focuste op fonologisch lange vocalen uit open syllaben van bisyllabische woorden met twee volle vocalen. In het onderzoek waarvan we hier verslag uitbrengen, zijn echter ook andere woord- en vocaaltypes betrokken, wat een impact zou kunnen hebben op de resultaten. Een concreet voorbeeld: in het onderzoek van Kloots (2005) werden alleen fonologisch lange (i.e. volle) klinkers onderzocht, het gedrag van sjwa bleef buiten beeld. Sjwa kan echter – net als alle andere klanken – gedeleerd worden (zie bv. ook Booij 1995:128ff.). In ons onderzoek is het gedrag van sjwa wel geanalyseerd, wat het aantal potentiële deletiegevallen uiteraard flink doet toenemen.

Grafiek 2 illustreert de reductieratio's van de respectieve vocaalcategorieën, uitgesplitst per reductietype. Bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten moeten we natuurlijk bedenken dat niet elke vocaalcategorie (even) gevoelig is voor elk type van reductie. Verkorting treft per definitie alleen *lange* klinkers, verdoffing treedt op bij alle klinkers behalve sjwa, deletie kan *elke* klinker overkomen.

Grafiek 2: Reductieratio van de respectieve vocaalcategorieën, uitgesplitst volgens reductietype

Als we vocaalreductie – zoals fonetici – als een gradueel proces beschouwen, dan is deletie de sterkste, verkorting de minst sterke vorm van reductie. Het effect van verdoffing is immers ingrijpender dan dat van verkorting (een syllabe met sjwa is minder “prominent” dan een met een volle vocaal), en het effect van deletie is ingrijpender dan dat van verdoffing (bij deletie valt er een element helemaal weg, wat uiteraard nog minder bevorderlijk is voor de verstaanbaarheid van het woord). Bij de lange en de korte vocalen vinden we dezelfde tendens: als we de reductietypes met elkaar vergelijken, lijken de reductieratio's af te nemen naarmate het verschil tussen de concrete realisatie en de “bull's-eye articulation” (d.i. de intentie van de spreker, Lindblom 1963:1780) toeneemt. Of concreter:

de lange vocalen worden – relatief gezien – het vaakst verkort, iets minder vaak verdoft en het minst gedeleerd. Ook de korte klinkers worden vaker verdoft dan gedeleerd. De hoogste deletieratio vinden we bij sjwa (bv. *gewoon, allemaal*). Dat zou kunnen verklaren waarom sjwadeletie in de literatuur verhoudingsgewijs meer aandacht krijgt dan deletie bij andere vocalen. Vanuit perceptueel oogpunt is sjwa geen prominente klank, wat de kans op reductie uiteraard ook aanzienlijk doet toenemen. Kijken we ten slotte naar de categorie van de diftongen, dan zien we dat ook die kans maken om gedeleerd te worden (bv. *geluid, altijd*). Dat is eigenlijk best bijzonder: deletie van een diftong houdt immers in dat in één keer twee klanken wegvallen.

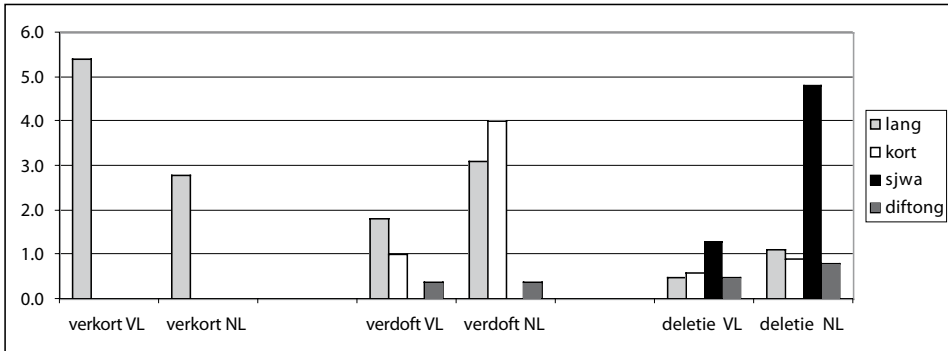
4.2 Land

Vervolgens onderzoeken we de invloed van de factor *land*. In Tabel 3 worden de reductie-ratio's berekend voor Vlaanderen en Nederland afzonderlijk, uitgesplitst per reductietype. Om toch enige voeling te houden met het aantal tokens dat achter die reductieratio's zit, worden telkens ook de absolute aantallen gegeven. Of de verschillen tussen de Vlaamse en de Nederlandse reductieratio's statistisch significant zijn, werd nagegaan via een Mann-Whitney U-toets.

Reductietype	Substitutie	Vlaanderen		Nederland		p
		n = 420156	reductie-ratio	n = 831238	reductie-ratio	
Verkorting	lang > kort	8413	5,4	6699	2,8	< 0,01
Verdoffing	lang > sjwa	8328	1,8	19056	3,1	< 0,01
	kort > sjwa	9528	1,0	20676	4,0	< 0,01
	diftong > sjwa	368	0,4	1131	0,4	< 0,05
Deletie	lang > -	783	0,5	4331	1,1	< 0,01
	kort > -	1429	0,6	8910	0,9	< 0,01
	sjwa > -	5206	1,3	20942	4,8	< 0,01
	diftong > -	132	0,5	437	0,8	< 0,01

Tabel 3: *Vergelijking van de reductoratio's in Vlaanderen en Nederland*

Verkorting komt frequenter voor in Vlaanderen dan in Nederland. Verdoffing en deletie treffen we het meest aan in Nederland. Vooral sjwa wordt erg vaak gedeleerd (cf. §4.1). Een Mann-Whitney U-toets laat zien dat de verschillen tussen Vlaanderen en Nederland allemaal statistisch significant zijn. In Grafiek 3 worden de verhoudingen grafisch weergegeven.

Grafiek 3: Vergelijking van de reductieratio's in Vlaanderen en Nederland, uitgesplitst volgens vocaalcategorie en type reductie

De tendensen in Tabel 3 en Grafiek 3 zijn grosso modo vergelijkbaar met de resultaten van Kloots (2005). Ook zij vond meer verkorting in Vlaanderen en (iets) meer verdoffing en deletie in Nederland. De hoge verkortingscore in Vlaanderen bevestigt verder ook de intuïties van Blancquaert (1936/1986), Leenen (1965) en Tops (2003). Volgens hen zou verkorting een typisch Vlaams verschijnsel zijn. Verkorting komt echter niet *uitsluitend* voor in Vlaanderen: ook in Nederland vinden we nog flink wat verkorte vocalen. Wat verdoffing betreft, bevestigen onze resultaten de bevindingen van Martin (1968) en Stroop (1974). Die vonden namelijk ook meer verdoffing in Nederland dan in Vlaanderen.

Wat nog opvalt aan Grafiek 3, is de omgekeerde verhouding tussen het aantal verdofte lange en korte vocalen in Vlaanderen en Nederland. In Vlaanderen worden – relatief gezien – de lange vocalen het vaakst verdoft, in Nederland de korte. Opmerkelijk is verder nog het (hoge) aantal gedeleerde sjwa's in Nederland. Hoe we die uitschieter moeten verklaren, is niet duidelijk. Onze resultaten suggereren in elk geval dat we fonologische regels m.b.t. sjwadeletie zoals die van Booij (1995:128-130) niet zonder meer mogen veralgemenen naar Vlaamse spraak. Misschien beschikken Vlamingen en Nederlanders wel over verschillende deletieregels. Of misschien hebben ze dezelfde regels, maar passen ze die verschillend toe.

4.3 Klemtoon

In deze paragraaf bestuderen we de invloed van de factor *klemtoon*. Voor we de samenhang tussen klemtoon en reductie konden onderzoeken, moest voor elke vocaal worden nagegaan of hij beklemtoond was of niet. Dat gebeurde op basis van de canonieke transcriptie, omdat de brede fonemische transcriptie bij het *Corpus Gesproken Nederlands* helaas geen klemtoongegevens bevat. “Klemtoon” verwijst hier dus naar de canonieke lexicale klemtoon van een woord zonder dat rekening gehouden wordt met zinsintonatie of zinsaccent.

Hoewel we ons ervan bewust zijn dat klemtooncanon en -realiteit wel eens verschillen, zeker in spontaan gesproken taalgebruik, leek het ons vanuit methodologisch oogpunt

zinvol en noodzakelijk om de factor *klemtoon* bij ons onderzoek te betrekken. Tabel 4 laat – zoals verwacht – zien dat beklemtoonde klinkers (bv. *flynk*, *fractie*) minder gevoelig zijn voor reductie dan onbeklemtoonde (bv. *toneel*, *proberen*). Het verschil tussen beide categorieën is steeds significant (Mann-Whitney U-toets). Dat heeft belangrijke implicaties voor de verdere verwerking van ons materiaal. Het betekent namelijk dat we beklemtoonde en onbeklemtoonde klinkers apart moeten behandelen. Nog een extra reden om beide vocaaltypes afzonderlijk te bekijken is dat in bestaand onderzoek naar vocaalreductie in het hedendaags Nederlands vaak uitsluitend het gedrag van onbeklemtoonde klinkers beschreven wordt (bv. Martin 1968, Stroop 1974, Kager 1989, Booij 1995). Als we onze resultaten niet zouden opsplitsen volgens de aan- resp. afwezigheid van klemtoon, zou elke vergelijking met d(i)e literatuur per definitie mank lopen.

	Substitutie	met klemtoon		zonder klemtoon		p
		n	reductie-ratio	n	reductie-ratio	
Verkorting	lang > kort	9814	0,8	5298	7,2	< 0,01
Verdoffing	lang > sjwa	22592	0,1	4792	5,1	< 0,01
	kort > sjwa	23041	0,2	7163	5,8	< 0,01
	diftong > sjwa	930	0,1	569	0,8	< 0,05
Deletie	lang > -	3625	0,6	1489	1,3	< 0,05
	kort > -	8935	0,6	1404	0,8	< 0,01
	sjwa > -	-	-	26132	3,4	-
	diftong > -	461	0,6	108	0,7	< 0,05

Tabel 4: Vergelijking van de reductieratio's van beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen

Dat beklemtoonde klinkers (veel) minder gevoelig zijn voor reductie, heeft te maken met de grotere “articulatory effort” waarmee ze geproduceerd worden. Daardoor bereiken ze een meer perifere positie in de vocaaldriehoek en krijgen ze ook een iets langere duur (Nootboom 1972, Koopmans-van Beinum 1980, Van Bergem 1995). Vanuit perceptueel standpunt kunnen we stellen dat beklemtoonde syllaben – juist door hun hogere pitch, hun langere duur, hun grotere intensiteit en hun minder perifere positie in de vocaaldriehoek – “prominenter” zijn dan onbeklemtoonde (zie bv. Laver 1995:511ff., Jones 1976:137-138).

Toch zien we hier dat reductie in beklemtoonde syllaben niet helemaal uitgesloten is. Over reductie bij beklemtoonde klinkers in de hedendaagse standaardtaal is tot nu toe eigenlijk nauwelijks iets gerapporteerd in de literatuur. Kloots (2005) beschrijft hoe een aantal beklemtoonde, fonologisch lange klinkers (bv. *foto*, *studie*) door de luisteraars als halflang of kort waargenomen werden. Verder was er nog Van Bergem (1995:147), die vermoedde dat veel afhangt van de woordfrequentie: als een woord maar vaak genoeg voorkomt, zou het gevoelig zijn voor reductie. In hoogfrequente woorden zouden volgens hem ook beklemtoonde klinkers gereduceerd kunnen worden. Deze interessante hypothese kunnen we hier jammer genoeg niet toetsen, omdat onze reductieratio's juist abstractie maken van de factor woordfrequentie (cf. §2.5).

Omdat de factor *land* in de vorige paragraaf (§4.2) voor zulke grote verschillen zorgde, worden vervolgens de Vlaamse en de Nederlandse gegevens apart geanalyseerd. Tabel 5 bevat de cijfers voor Vlaanderen. We zien hier hetzelfde globale beeld als in Tabel 4: beklemtoonde klinkers zijn duidelijk minder gevoelig voor reductie dan onbeklemtoonde. Als we de resultaten uitsplitsen volgens het type reductie, is het verschil tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen bijna altijd significant (Mann-Whitney U-toets).

Vlaanderen	Substitutie	met klemtoon		zonder klemtoon		p
		n	reductie-ratio	n	reductie-ratio	
Verkorting	lang > kort	5310	0,8	3103	10,7	< 0,01
Verdoffing	lang > sjwa	7173	0,2	1155	3,5	< 0,01
	kort > sjwa	8078	0,3	1450	2,7	< 0,01
	diftong > sjwa	66	0,1	302	1,0	NS
Deletie	lang > -	550	0,4	233	0,5	< 0,01
	kort > -	1218	0,5	211	0,6	< 0,01
	sjwa > -	-	-	5206	1,3	-
	diftong > -	110	0,6	22	0,4	< 0,05

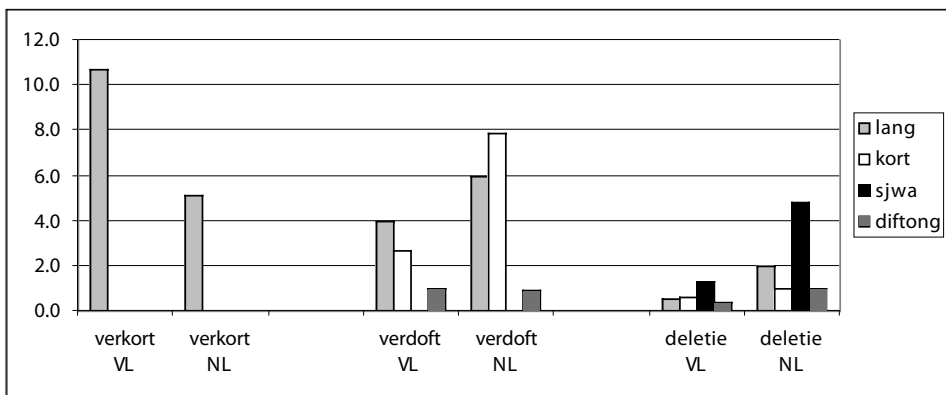
Tabel 5: *Vergelijking van de reductieratio's voor beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen, uitgesplitst volgens vocaalcategorie en reductietype – Vlaanderen*

Tabel 6 bevat de corresponderende Nederlandse gegevens. Het globale beeld komt overeen met dat van Vlaanderen: beklemtoonde klinkers maken (veel) minder kans om gereduceerd te worden dan onbeklemtoonde. Ook hier is het verschil tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde klinkers bijna overal significant (Mann-Whitney U-toets).

Nederland	Substitutie	met klemtoon		zonder klemtoon		p
		n	reductie-ratio	n	reductie-ratio	
Verkorting	lang > kort	4504	0,8	2195	5,1	< 0,01
Verdoffing	lang > sjwa	15419	0,1	3637	6,3	< 0,01
	kort > sjwa	14963	0,3	5713	7,9	< 0,01
	diftong > sjwa	864	0,1	267	0,9	< 0,05
Deletie	lang > -	3075	0,6	1256	1,7	< 0,01
	kort > -	7173	0,8	1193	1,0	NS
	sjwa > -	-	-	20926	4,8	-
	diftong > -	351	0,7	86	1,0	< 0,05

Tabel 6: *Vergelijking van de reductieratio's voor beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen, uitgesplitst volgens vocaalcategorie en reductietype – Nederland*

Tot nu toe hebben we de factor klemtoon bestudeerd voor Vlaanderen en Nederland afzonderlijk (Tabel 5 en 6). We kunnen echter ook nagaan of de aan- resp. afwezigheid van klemtoon in Vlaanderen en Nederland hetzelfde effect heeft. Bij de beklemtoonde vocalen vertonen beide delen van het taalgebied globaal genomen dezelfde tendens: er worden maar weinig vocalen verkort, verdoft of gedeleerd. Bij de onbeklemtoonde klinkers is het verschil tussen Vlaanderen en Nederland groter. Het reductiegedrag van de onbeklemtoonde klinkers wordt aanschouwelijk voorgesteld in Grafiek 4. Enkele tendensen uit de vorige paragraaf (§4.2) – waar beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen samen werden geanalyseerd – worden hier bevestigd. In Vlaanderen treffen we meer verkorting aan dan in Nederland, in Nederland worden er meer klinkers verdoft dan in Vlaanderen (met name bij lange en korte vocalen), en ook deletie komt iets vaker voor in Nederland dan in Vlaanderen. Het verschil tussen beide delen van het taalgebied is telkens hoogstsignificants (Mann-Whitney U-toets).

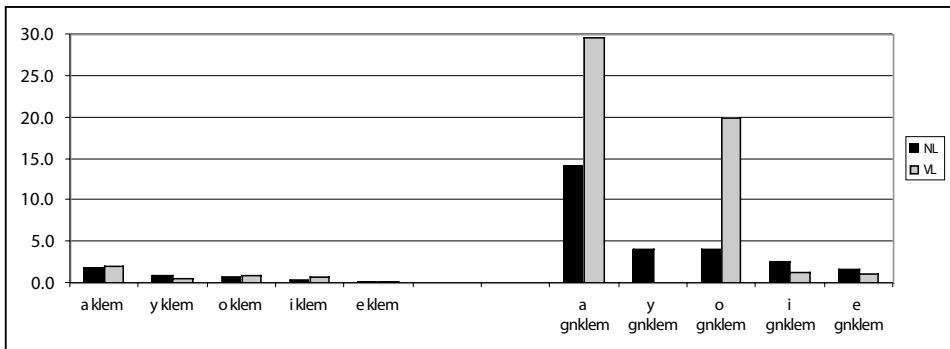
Grafiek 4: Vergelijking van de reductieratio's bij de onbeklemtoonde vocalen in Vlaanderen en Nederland, uitgesplitst volgens vocaalcategorie en type reductie

4.4 Reductiehiërarchie

In deze paragraaf gaan we na welke klinkers het gevoeligst zijn voor reductie. We zullen een hiërarchie opstellen voor zowel verkorting, verdoffing als deletie. Daarbij concentreren we ons voornamelijk op de onbeklemtoonde klinkers uit ons corpus. De beklemtoonde worden immers beduidend minder vaak gereduceerd (cf. §4.3). Verder maken we ook systematisch onderscheid tussen de Vlaamse en de Nederlandse gegevens. Hoofdrede daarvoor is dat de verdoffingshiërarchie van Booij (1995) specifiek betrekking heeft op *onbeklemtoonde* klinkers uit *Nederland* (cf. §3.4). Om de tekst leesbaar en de grafiek overzichtelijk te houden, worden de absolute aantallen en de exacte reductieratio's gepresenteerd in de Bijlage.

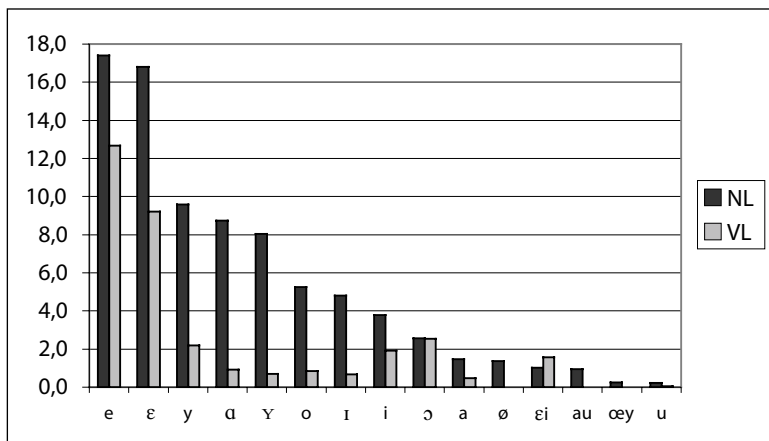
In Grafiek 5 worden de klinkers geordend volgens hun gevoeligheid voor *verkorting*. Zoals verwacht vinden we hogere verkortingsratio's bij de onbeklemtoonde klinkers dan bij de beklemtoonde. De vocaal die het vaakst verkort wordt, is /a/ (bv. *station*, *komma*).

We vinden geen significante correlatie tussen de verkortingshiërarchie in Vlaanderen en Nederland, noch bij de beklemtoonde vocalen (VL: $a > o > i > y > e$, NL: $a > y > o > i > e$; Spearman's $\rho = 0,70$), noch bij de onbeklemtoonde vocalen (VL: $a > o > i > e > y$, NL: $a > y, o > i > e$; Spearman's $\rho = 0,56$). Of eenvoudiger geformuleerd: de volgorde in Vlaanderen en Nederland komt niet overeen. Bovenstaande hiërarchieën zijn min of meer vergelijkbaar met die in Kloots (2005:152), maar in tegenstelling tot Kloots (2005) hebben we in dit onderzoek volgordes opgesteld voor Vlaanderen en Nederland afzonderlijk (zie ook §3.4). Alleen de hoge verkortingscore van /a/ viel te voorspellen op basis van de fonologische literatuur. Zowel Kager (1989) als Booij (1995) gaan er namelijk van uit dat /a/ het makkelijkst verkort. Onze resultaten laten zien dat deze tendens in Vlaanderen nog veel sterker is dan in Nederland. Net als Kloots (2005) vinden we in Vlaanderen ook een opvallend hoge verkortingscore bij onbeklemtoonde /o/ (bv. *bibliotheek*, *sociale*). Een fonetische verklaring daarvoor zou liggen in het feit dat /o/ in Nederland doorgaans gediftongeed wordt. Reductie van een gediftongeede /o/ tot /ɔ/ houdt immers niet alleen een vermindering in van vocaalduur en -kwaliteit, maar ook wegval van het tweede element van de diftong.

Grafiek 5: Verkortingsratio bij beklemtoonde ("klem") en onbeklemtoonde ("gnklem") lange klinkers in Nederland en Vlaanderen

Vervolgens gaan we na welke vocalen het gevoeligst zijn voor *verdoffing*. Zowel lange vocalen, korte vocalen als diftongen kunnen verdoft worden. In de literatuur werd al een verdoffingshiërarchie opgesteld voor het Nederlands, gebaseerd op fonologische intuïties: /e/, /ɪ/ > /a/, /a/ > /o/, /ɔ/ > /i/ > /y/, /u/, /ø/ (Booij 1995, zie ook Kager 1989). Hieronder gaan we op zoek naar evidentie voor deze verdoffingshiërarchie in het *Corpus Gesproken Nederlands*. Booij's hiërarchie heeft specifiek betrekking op onbeklemtoonde vocalen. Daarom zullen ook wij ons hier concentreren op de onbeklemtoonde klinkers. (De cijfers voor de beklemtoonde klinkers zijn wel opgenomen in de Bijlage - Tabel 7 en 9.) Verder willen we onderzoeken of de verdoffingshiërarchie van Booij (1995) ook geldt voor Vlaanderen. Om de vergelijking met Booij's hiërarchie zo eenvoudig mogelijk te maken, werden de onbeklemtoonde vocalen in Grafiek 6 geordend volgens hun verdoffingsratio in *Nederland*.

Grafiek 6: Verdoffingsratio's van onbeklemtoonde lange vocalen, korte vocalen en diftongen in Nederland en Vlaanderen

We beginnen de bespreking van Grafiek 6 met een ruwe vergelijking van beide regio's. Zoals verwacht kon worden op basis van Tabel 3, liggen de verdoffingsscores steeds hoger in Nederland dan in Vlaanderen. Op deze algemene regel zijn slechts twee uitzonderingen: /ei/ wordt iets vaker verdoft in Vlaanderen dan in Nederland en bij /ɔ/ is de verdoffingsratio in beide delen van het taalgebied nagenoeg even hoog.

Vervolgens concentreren we ons op de *volgorde* van de vocalen. Een aantal intuïties van Kager (1989) en Booij (1995) wordt hier bevestigd. De vocaal die het vaakst verdoft, is /e/ (bv. *serius*, *Amerikaanse*). Die hoge verdoffingsscore van /e/ werd door Van Bergem (1995:130-132) in verband gebracht met de spelling. Omdat de meeste sprekers vandaag ook lezers zijn, krijgen verdofte vormen – tenminste in de standaardtaal – relatief weinig kans om de volle vorm voorgoed te verdringen. Als we woorden gespeld zien, bevatten ze immers steeds hun oorspronkelijke volle vocaal, zodat we ons bewust blijven van de oorspronkelijke uitspraak. Met /e/ is echter iets bijzonders aan de hand. Het grafeem <e> kan immers niet alleen staan voor /e/ en /ε/, maar ook voor sjwa. Mogelijk verlaagt dat bij sprekers de drempel om /e/ als sjwa uit te spreken.

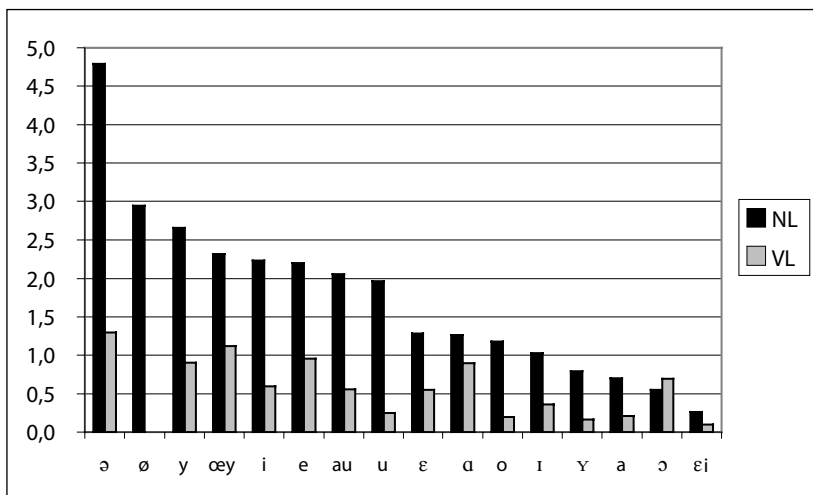
Nog enkele andere overeenkomsten tussen Booij's hiërarchie en Grafiek 6: /u/ situeert zich aan het andere uiteinde van de schaal (en wordt dus zelden verdoft), de vocalen /o/, /ɔ/ en /i/ nemen een middenpositie in, terwijl /a/ zich links van het midden bevindt. Voor een aantal andere intuïties biedt ons corpus echter geen evidentie. Op basis van Booij's hiërarchie zouden we verwachten dat /a/ en /ɪ/ veel vaker verdoft zouden worden, en /y/ veel minder. Zeker bij /y/ is het contrast tussen fonologische intuïtie en het resultaat van ons corpusonderzoek enorm. Terloops merken we hier nog op dat de hoge vocalen /i/, /y/ en /u/ (die in de fonologische literatuur vaak in één adem genoemd worden) dus niet alle drie even vaak (of even weinig) verdoft worden: onbeklemtoonde /y/ (bv. *situatie*) verdoft heel vaak, /i/ (bv. *minuten*) situeert zich in het midden van de schaal en /u/ (bv. *jaloegzie*) wordt zelden dof uitgesproken.

Bij een aantal andere klinkers is een vergelijking met de bestaande observaties onmogelijk omdat ze niet voorkomen in Booij's verdoffingshiërarchie. Dit geldt voor /ɛ/ en /ʏ/, maar ook voor de diftongen. De hoge verdoffingsratio bij /ɛ/ (bv. *meeten*) zou opnieuw te maken kunnen hebben met spellinginvloed (cf. supra): /ɛ/ wordt gespeld als <e>, maar datzelfde grafeem wordt ook vaak gebruikt om sjwa weer te geven. Voor de relatief hoge verdoffingsratio van /ʏ/ (bv. *Christus*) – zeker in Nederland – is een fonetische verklaring mogelijk. De /ʏ/ situeert zich vrij centraal in de vocaaldriehoek. Zelfs een geringe centraliseringstendens zal er al voor zorgen dat /ʏ/ klinkt als sjwa. Dat de diftongen geen deel uitmaken van de bestaande hiërarchie, komt waarschijnlijk omdat Kager (1989:279) en Booij (1995:131) ervan uitgaan dat tweeklanken per definitie nooit verdoffen. Dat die intuïtie niet helemaal klopt, werd al aangetoond door Ernestus (2000:127-128). Ons corpus laat zien dat verdoffing bij diftongen relatief weinig voorkomt, maar toch niet uitgesloten is (bv. *uiteindelijk*). Bij de interpretatie van deze resultaten moeten we er natuurlijk wel rekening mee houden dat de diftongen minder goed vertegenwoordigd zijn in het corpus dan de andere vocalen. Verhoudingsgewijs gaat het hier dus nog om relatief lage absolute aantallen, vooral bij /au/ en /œy/ (zie Bijlage - Tabel 8 en 10).

De correlatie tussen de volgorde in Vlaanderen en Nederland is significant (Spearman's rho = 0,90; p < 0,05). Zo zien we in beide delen van het taalgebied hoge verdoffingsratio's bij /e/, /ɛ/ en /y/, lage verdoffingsratio's bij /au/ en /œy/. Toch zijn er ook een aantal verschillen. Zo is de verdoffingsratio van /i/ in Vlaanderen (bv. *minuten*) bijna even hoog als die van /y/. Dat is des te opmerkelijker als we bedenken dat /i/ als hoge vocaal in de fonologische literatuur niet bepaald bekend staat om haar verdoffingsgevoeligheid. Wat ook opvalt, is de relatief hoge verdoffingsratio van /ɔ/ in Vlaanderen (bv. *avonden*): /ɔ/ wordt in Vlaanderen zelfs vaker verdoft dan /y/. Ook de diftong /ɛi/ haalt in dat deel van het taalgebied een relatief hoge verdoffingsratio.

Ten slotte onderzoeken we de *deletiegevoeligheid* van de respectieve vocalen (Grafiek 7). Ook hier concentreren we ons op de onbeklemtoonde vocalen. Informatie over de deletiegevoeligheid van de beklemtoonde vocalen is te vinden in Tabel 7 en 9 in de Bijlage. Net als in de vorige grafiek maken we een onderscheid tussen de gegevens uit Nederland en Vlaanderen. De vocalen worden opnieuw geordend volgens hun deletiegevoeligheid in *Nederland*. Een vergelijking met bestaande deletiehiërarchieën is dit keer onmogelijk: voor dit type reductie is immers nog nooit eerder een vocaalvolgorde opgesteld. We zullen ons hier dus beperken tot een aantal algemene observaties.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de deletiehiërarchie (Grafiek 7) niet overeenkomt met de verdoffingshiërarchie (Grafiek 6). We zien niet alleen dat de variatiebreedte hier veel kleiner is (en de schaal veel korter), maar ook dat de positie van de respectieve vocalen soms totaal verschilt. Bij vrijwel alle vocalen ligt de Nederlandse deletiescore hoger dan de Vlaamse. De enige uitzondering op die algemene regel is /ɔ/ (bv. *coördinatie*): deze vocaal heeft een iets hogere deletieratio in Vlaanderen dan in Nederland. Ter herinnering: ook bij de bespreking van de verdoffingshiërarchie sprong /ɔ/ in het oog. Terwijl de meeste vocalen vaker verdoft werden in Nederland dan in Vlaanderen, was de reductieratio bij /ɔ/ in beide delen van het taalgebied nagenoeg even hoog.

Grafiek 7: Deletieratio's van onbeklemtoonde lange vocalen, korte vocalen en diftongen in Nederland en Vlaanderen

Zoals verwacht kon worden op basis van Tabel 6, is sjwa de vocaal die het vaakst gedeleerd wordt (bv. *geloof*) (cf. §4.1). Een vocaal die én vaak verdoft én vaak gedeleerd wordt, is /y/ (bv. *muziek*). Met name in Nederland lijkt er een verband te bestaan tussen deletiegevoeligheid en openingsgraad van de vocalen: de klinkers met de hoogste deletieratio zijn namelijk (bijna) allemaal gesloten (voor)vocalen. Verder valt op dat de diftongen niet even vaak gedeleerd worden. In de verdoffingshiërarchie stonden de diftongen naast elkaar, in de deletiehiërarchie niet: /ei/ heeft een extreem lage deletieratio (bv. *wedstrijd*), /œy/ een bijzonder hoge (bv. *vliegtuig*). Bij de interpretatie van deze gegevens moeten we echter opnieuw in het achterhoofd houden dat de diftongen, en met name /au/ en /œy/, erg schaars vertegenwoordigd zijn in het materiaal (zie Bijlage - Tabel 8 en 10).

Als we de Vlaamse en de Nederlandse deletiehiërarchie vergelijken, zien we dat de meeste vocalen een min of meer vergelijkbare plaats innemen. De correlatie is echter niet significant (Spearman's rho = 0,79). Zo zien we dat /ɔ/ zich hoger bevindt in de Vlaamse deletiehiërarchie dan in de Nederlandse (bv. *coördinatie*). Verder vinden we op het eerste gezicht ook een opmerkelijk contrast bij /ø/ (bv. *meubilair*): die klank haalt in Nederland een extreem hoge deletieratio, terwijl hij in Vlaanderen helemaal nooit gedeleerd werd. De absolute aantallen in de Bijlage (Tabel 8) laten echter zien dat die hoge Nederlandse deletieratio gebaseerd is op slechts drie waarnemingen. De positie van /ø/ in de hiërarchie moet dus zeker met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

5 Besluit

In deze studie werd vocaalreductie onderzocht in een corpus van 1 miljoen woorden Standaardnederlands, afkomstig uit het *Corpus Gesproken Nederlands*. Brede fonemische

transcripties van het geluidsmateriaal werden via een computerscript vergeleken met een canonieke (“ideale”) uitspraak. Er werden drie types van reductie onderscheiden: substitutie van een fonologisch lange door een fonologisch korte klinker (“verkorting”), vervanging van een klinker door sjwa (“verdoffing”) en wegval van een klinker (“deletie”). Omdat de reductiegevallen automatisch getraceerd en geïnventariseerd werden, was het mogelijk om een – in vergelijking met bestaande studies – bijzonder groot corpus te onderzoeken (ca. 1 miljoen woorden). Omdat de factor *woordfrequentie* de resultaten dreigde te beïnvloeden, werd gewerkt met reductieratio’s i.p.v. relatieve frequenties.

Globaal genomen kunnen we stellen dat verkorting frequenter voorkomt dan verdoffing, en dat verdoffing vaker voorkomt dan deletie. In dit onderzoek stonden twee variabelen centraal: *land* en *klemtoon*. Beide factoren zorgden voor significante verschillen. Net als Kloots (2005) vonden we beduidend meer verkorting in Vlaanderen dan in Nederland, met name bij (onbeklemtoonde) /a/ en /o/. In Nederland komt meer verdoffing en deletie voor dan in Vlaanderen. Als we vocaalreductie beschouwen als een gradueel proces, kunnen we stellen dat Vlamingen als het ware “matiger” reduceren dan Nederlanders. In beklemtoonde syllaben troffen we beduidend minder reductie aan dan in onbeklemtoonde syllaben, hoewel reductie bij de beklemtoonde klinkers toch ook niet helemaal uitgesloten was. Het bleek zinvol om de factor *klemtoon* te betrekken in het onderzoek, vooral met het oog op de opstelling van reductiehiërarchieën. In de literatuur werd tot nu toe namelijk alleen een reductiehiërarchie opgesteld m.b.t. *verdoffing* bij de *onbeklemtoonde* vocalen. Voor een optimale vergelijking van onze resultaten met de bestaande hiërarchie was een opsplitsing in beklemtoonde en onbeklemtoonde vocalen dus essentieel. De verkortingshiërarchieën opgesteld op basis van het CGN-materiaal, kwamen grosso modo overeen met die uit Kloots (2005). De verdoffingshiërarchie bij de onbeklemtoonde vocalen vertoonde een aantal overeenkomsten met de hiërarchie van Kager (1989) en Booij (1995), maar ook een aantal verschillen. Uit de deletiehiërarchie bij onbeklemtoonde syllaben onthouden we vooral de hoge deletieratio van sjwa.

Een kritische kanttekening bij ons onderzoek zou kunnen zijn dat het nuance mist. Omdat de opsporing van de reductiegevallen automatisch verliep, bestaat namelijk de kans dat de onderzoeker interessante details mist (die hij misschien wel had opgemerkt als hij de stimuli een voor een beluisterd had). Daar staat echter tegenover dat we via onze automatische procedure op korte termijn een groot corpus konden onderzoeken. Helaas is er nog geen systematisch onderzoek gedaan naar de kwaliteit van de brede fonemische transcripties bij het CGN. Om de betrouwbaarheid van onderzoeksresultaten, gebaseerd op CGN-transcripties, goed te kunnen inschatten, is zo’n kwaliteitscontrole absoluut noodzakelijk.

Verder zijn we ons ervan bewust dat ook nog andere variabelen voor significante verschillen kunnen zorgen, bijvoorbeeld de positie van de vocaal in de syllabe (open of gesloten syllabe) en de positie van de vocaal in het woord (1ste, 2de, 3de, ... syllabe). Ook factoren als zinsaccent en de plaats in de zin zouden een rol kunnen spelen, net als pragmatische en syntactische factoren (bv. focus).

In dit artikel hebben we ons beperkt tot de variabelen *land* en *klemtoon*, omdat we merkten dat die verhoudingsgewijs voor de grootste verschillen zorgden. Wat deze twee variabelen betreft, heeft ons onderzoek laten zien dat de bestaande literatuur op haar beurt ook enige nuancering behoeft. Zo mogen we er niet boudweg vanuit gaan dat onder klem-

toon nooit enige reductie plaatsvindt. Bovendien wijken de Vlaamse en de Nederlandse reductieratio's nogal eens van elkaar af. Wie algemene uitspraken wil kunnen doen over "het" Nederlands, betreft dus maar beter zowel Vlaams als Nederlands materiaal bij zijn onderzoek.

● Bibliografie

- Baayen, R., R. Piepenbrock & L. Gulikers (1995).** *The CELEX lexical database consortium (CD-ROM). Linguistic data*. 2de release. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Berg, P. van den (2005).** Klinkeruitval. Column in *De Volkskrant* ("Niche"), 8 januari 2005.
- Bergem, D. van (1995).** *Acoustic and lexical vowel reduction*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. (= *Studies in language and language use* 16). Amsterdam: IFOTT.
- Blancquaert, E. (1936/1986).** Noord- en Zuidnederlandsche schakeeringen in de beschaafd-Nederlandsche uitspraak. *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1936, 597-612. Ook in: P. Gillaerts (red.), *Verscheidenheid in eenheid*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1986, 117-129.
- Booij, G. (1995).** *The phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Bree, C. van (1987).** *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications.
- Coussé, E. & S. Gillis (2006).** Regional Bias in the Broad Phonetic Transcription of the Spoken Dutch Corpus. In: *Proceedings of the 5th International Conference on Language Resources and Evaluation*: Parijs: ELRA, 2080-2083.
- Coussé, E., S. Gillis, H. Kloots & M. Swerts (2004).** The influence of the labeller's regional background on phonetic transcriptions: implications for the evaluation of spoken language resources. In: *Proceedings of the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Parijs: ELRA, 1447-1450.
- Cucchiari, C. (1993).** *Phonetic transcription: a methodological and empirical study*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Devos, M. & J. Taeldeman (1974).** Vokaalverkorting in het Westvlaams. *Taal & Tongval* 26, 5-45.
- Ernestus, M. (2000).** *Voice assimilation and segment reduction in casual Dutch. A corpus-based study of the phonology-phonetics interface*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Utrecht: Landelijke Onderzoeksschool Taalkunde.
- Gillis, S. (2001).** *Protocol voor brede fonetische transcriptie*. Versie 12, 24 september 2001. Te vinden op <http://lands.let.kun.nl/cgn/doc_Dutch/topics/version_1.0/annot/phonetics/fon_prot.pdf> (= oorspronkelijke CGN-website) en via de Centrale voor Taal- en Spraaktechnologie <http://www.tst.inl.nl/cgndocs/doc_Dutch/topics/annot/phonetics/fon_prot.pdf>.
- Jones, D. (1976).** *The phoneme. Its nature and use*. 3de ed., herdr. Cambridge e.a.: Cambridge University Press.
- Kager, R. (1989).** *A metrical theory of stress and destressing in English and Dutch*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht. Dordrecht: ICG Printing.

- Keymeulen, L. & J. Taeldeman (1985).** Tussen fonologie en morfologie: de vokaalverkorting in een Brabants dialect. *Taal & Tongval* 37, 124-164.
- Kloots, H. (2005).** *Vocaalreductie in het Standaardnederlands in Vlaanderen en Nederland*. Proefschrift Universiteit Antwerpen.
- Kloots, H., G. De Schutter, S. Gillis & M. Swerts (2003).** Verdoffende vocalen en klinkers die verdwijnen: een casestudy. *Nederlandse Taalkunde* 8, 231-254.
- Kloots, H., E. Coussé & S. Gillis (2006).** Vowel labelling in a pluricentric language. Flemish and Dutch labellers at work. In: J. van de Weijer & B. Los (red.), *Linguistics in the Netherlands 2006*. Amsterdam: Benjamins.
- Kohler, K. (2000).** Investigating unscripted speech: implications for phonetics and phonology. *Phonetica* 57, 85-94.
- Kooij, J. & M. van Oostendorp (2003).** *Fonologie. Uitnodiging tot de klankleer van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Koopmans-van Beinum, F. (1980).** *Vowel contrast reduction. An acoustic and perceptual study of Dutch vowels in various speech conditions*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Academische Pers.
- Ladefoged, P. (2006).** *A course in phonetics*. 5de ed. s.l.: Thomson - Wadsworth.
- Laver, J. (1995).** *Principles of phonetics*. (= *Cambridge Textbooks in Linguistics*). Cambridge e.a.: Cambridge University Press, herdr.
- Leenen, J. (1965).** Vreemde woorden op zijn Nederlands uitgesproken. *Nu Nog* 13, 1-4.
- Lindblom, B. (1963).** Spectrographic study of vowel reduction. *The Journal of the Acoustical Society of America* 35, 1773-1781.
- Lindblom, B. (1983).** Economy of speech gestures. In: P. MacNeilage (red.), *The production of speech*. New York e.a.: Springer Verlag, 217-245.
- Lindblom, B. (1990).** Explaining phonetic variation. In: W. Hardcastle & A. Marchal (red.), *Speech production & speech modelling*. Dordrecht e.a.: Kluwer Academic Publishers, 403-439.
- Lindblom, B. (1992).** Speech transforms. *Speech Communication* 11, 357-368.
- Linthorst, P. & G. Leerkamp (1969).** *De zuivere uitspraak van het Nederlands*. Uitg. verzorgd door G. Leerkamp, G. Linthorst & M. Galle. Groningen: Wolters-Noordhoff, 9de dr.
- Loey, A. Van (1970).** *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*. 8ste dr. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Martin, W. (1968).** De verdoeffing van gedekte en ongedekte e in niet-hoofdtonige positie bij Romaanse leenwoorden in het Nederlands. *De Nieuwe Taalgids* 56, 162-181.
- Mertens, P. & F. Vercammen (1998).** *Fonilex Manual. Fonilex: a pronunciation database of Dutch in Flanders*. Versie 1.0b. Te vinden via de website van de Katholieke Universiteit Leuven: <<http://bach.arts.kuleuven.ac.be/fonilex>>.
- Nooteboom, S. (1972).** *Production and perception of vowel duration*. Proefschrift Universiteit Utrecht. (= *Philips Research Reports Supplements* 5). Eindhoven: Centrex.
- Nooteboom, S. & A. Cohen (1988).** *Spreeken en verstaan. Een nieuwe inleiding tot de experimentele fonetiek*. 3de, ongew. dr. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Pols, L. & R. van Son (1993).** Acoustics and perception of dynamic vowel segments. *Speech Communication* 13, 135-147.

- Rietveld, A. & F. Koopmans-van Beinum (1987).** Vowel reduction and stress. *Speech Communication* 6, 217-229.
- Rietveld, T., J. Kerkhoff & C. Gussenhoven (2004).** Word prosodic structure and vowel duration in Dutch. *Journal of Phonetics* 32, 349-371.
- Rischel, J. (1992).** Formal linguistics and real speech. *Speech Communication* 11, 379-392.
- Schutter, G. De (2000).** Verkorting in de dialecten van het noordwesten van de provincie Antwerpen. Over de interactie tussen fonologie en morfologie. In: J. Taeldeman & M. van Oostendorp (red.), *De fonologie van de Nederlandse dialecten en fonologische theorievorming* (= *Taal & Tongval*, themanummer 13), 70-95.
- Son, R. van & L. Pols (1993).** How does speaking rate influence vowel formant track parameters? In: V. van Heuven & L. Pols (red.), *Analysis and synthesis of speech. Strategic research towards high-quality text-to-speech generation*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 171-191.
- Stroop, J. (1974).** Iets over de uitspraak van de protonische vokaal in Romaanse leenwoorden. *De Nieuwe Taalgids* 67, 314-330.
- Stutvoet-van Hoeven, E. (2002).** Slechte uitspraak. Lezersbrief in *Onze Taal* 71, 16.
- Tops, G. (2003).** De 'Franse' uitspraak van sommige leenwoorden in Vlaams Nederlands. In: A. Vanneste, P. De Wilde, S. Kindt & J. Vlemings (red.), *Memoire en temps advenir. Hommage à Theo Venckeleer*. (= *Orbis / Supplementa* 22). Leuven e.a.: Peeters, 453-466.
- Velde, H. Van de & M. Houtermans (1999).** Vlamingen en Nederlanders over de uitspraak van nieuwslezers. In: E. Huls & B. Weltens (red.), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Eburon, 451-462.
- Vieregge, W. (1985).** Ein Mass zur Reliabilitätsbestimmung phonetisch-segmenteller Transkriptionen. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 52, 167-180.
- Wagner, R. & M. Fischer (1974).** The string-to-string correction problem. *Journal of the Association for Computing Machinery* 21, 168-173.
- Zipf, G. (1935).** *The psycho-biology of language: an introduction to dynamic philology*. Boston: Houghton Mifflin.

● **Bijlage**

Vocaal	Frequentie	Verkorting		Verdoffing		Deletie	
	n	n	ratio	n	ratio	n	ratio
/a/	72360	2969	1,9	1446	0,1	779	0,7
/e/	65472	268	0,2	13246	0,3	1218	0,5
/i/	34740	93	0,5	60	0,1	302	0,9
/o/	38428	1063	0,8	496	0,1	476	0,7
/ɣ/	7313	111	1,0	110	0,2	46	0,5
/u/	18032	-	-	61	0,0	225	0,7
/ø/	2654	-	-	0	0,0	29	0,5
/ɑ/	83436	-	-	3406	0,1	1915	0,8
/ɛ/	71917	-	-	8869	1,1	1838	0,5
/ɪ/	53377	-	-	1957	0,1	2794	0,7
/ɔ/	37648	-	-	651	0,0	752	0,9
/ʏ/	12544	-	-	80	0,0	418	0,6
/au/	10248	-	-	105	0,1	34	0,7
/ɛi/	28547	-	-	750	0,2	229	0,3
/œy/	6306	-	-	9	0,0	88	1,3
/ə/	714	-	-	-	-	-	-

Tabel 7: Reductieratio's van de beklemtoonde vocalen in Nederland

Vocaal	Frequentie	Verkorting		Verdoffing		Deletie	
	n	n	ratio	n	ratio	n	ratio
/a/	9037	1268	14,2	527	1,5	106	0,7
/e/	7954	220	1,7	1435	17,4	320	2,2
/i/	11693	295	2,5	740	3,8	343	2,2
/o/	10256	361	4,1	751	5,2	352	1,2
/ɣ/	1596	51	4,1	164	9,6	91	2,7
/u/	1702	-	-	18	0,2	41	2,0
/ø/	324	-	-	2	1,4	3	2,9
/ɑ/	18174	-	-	2074	8,7	566	1,3
/ɛ/	6709	-	-	2003	16,8	198	1,3

Verkort, verdoft, verdwenen

Vocaal	Frequentie	Verkorting		Verdoffing		Deletie	
	n	n	ratio	n	ratio	n	ratio
/ɪ/	9287	-	-	1088	4,8	224	1,0
/ɔ/	8000	-	-	386	2,6	179	0,5
/ʏ/	1796	-	-	162	8,1	26	0,8
/au/	642	-	-	13	0,9	12	2,1
/ɛi/	3026	-	-	242	1,0	57	0,3
/œy/	983	-	-	12	0,2	17	2,3
/ə/	211260	-	-	-	-	20926	4,8

Tabel 8: Reductieratio's van de onbeklemtoonde vocalen in Nederland

Vocaal	Frequentie	Verkorting		Verdoffing		Deletie	
	n	n	ratio	n	ratio	n	ratio
/a/	37997	3809	2,1	218	0,0	194	0,3
/e/	33894	1352	0,1	6798	0,5	140	0,3
/i/	17403	29	0,7	39	0,1	64	0,2
/o/	17935	114	0,9	79	0,3	78	0,6
/ʏ/	4642	6	0,5	37	0,4	22	1,1
/u/	8691	-	-	2	0,0	50	0,9
/ø/	977	-	-	0	0,0	2	0,0
/ɑ/	42075	-	-	15	0,0	383	0,5
/ɛ/	38365	-	-	7339	1,0	355	0,3
/ɪ/	24463	-	-	717	0,0	219	0,3
/ɔ/	19455	-	-	6	0,1	199	0,7
/ʏ/	5986	-	-	1	0,0	62	0,5
/au/	2516	-	-	0	0,0	14	1,1
/ɛi/	15664	-	-	66	0,1	43	0,1
/œy/	3255	-	-	0	0,0	53	1,1
/ə/	486	-	-	-	-	-	-

Tabel 9: Reductieratio's van de beklemtoonde vocalen in Vlaanderen

Vocaal	Frequentie	Verkorting		Verdoffing		Deletie	
	n	n	ratio	n	ratio	n	ratio
/a/	4824	1451	29,6	59	0,5	26	0,2
/e/	4506	52	1,1	697	12,7	126	1,0
/i/	6230	128	1,2	271	1,9	26	0,6
/o/	5863	1469	20,0	94	0,8	23	0,2
/y/	1130	3	0,1	32	2,2	26	0,9
/u/	931	-	-	2	0,0	6	0,2
/ø/	215	-	-	0	0,0	0	0,0
/ɑ/	9532	-	-	46	0,9	114	0,9
/ɛ/	3593	-	-	718	9,2	22	0,6
/ɪ/	4574	-	-	416	0,7	15	0,4
/ɔ/	4638	-	-	267	2,5	52	0,7
/ɣ/	939	-	-	3	0,7	8	0,2
/au/	439	-	-	0	0,0	1	0,6
/ɛi/	1769	-	-	302	1,6	18	0,1
/œy/	592	-	-	0	0,0	3	1,1
/ə/	102982	-	-	-	-	5206	1,3

Tabel 10: Reductieratio's van de onbeklemtoonde vocalen in Vlaanderen

De verstemlozing van fricatieven in Vlaanderen

JO VERHOEVEN EN GORIK HAGEMAN*

Abstract

This paper investigates the extent to which the fricatives /v/, /z/ and /ɣ/ are devoiced in Belgian Dutch and describes some of the aerodynamic and (socio)linguistic factors that are involved in the devoicing process. As to the frequency of devoicing it was found that the majority of voiced fricatives are realised without any vocal fold vibration. Concerning the linguistic factors determining fricative devoicing, a significant effect was found of place of articulation, position in the word (inlaut vs. anlaut) and word stress. In terms of place of articulation there are clear differences between the fricatives: fricatives involving a relatively small volume between the constriction and the glottis (velars) are devoiced most often, while bigger volumes correspond to lower devoicing frequencies. Fricatives in anlaut are devoiced more often than in inlaut. As far as the factor of word stress is concerned, it was found that fricatives in stressed syllables are devoiced more frequently than in unstressed ones. The sociolinguistic factor of speaker's sex had the effect that women devoice significantly more frequently than men. There was no significant regional variability in devoicing. Furthermore, some interesting new trends are observed with respect to the articulatory characteristics of the vowel adjacent to the fricative on its devoicing, i.e. fricatives before open vowels are devoiced substantially more often and the same holds for fricatives before back vowels.

I Inleiding

De verstemlozing van stemhebbende fricatieven is een bekend fenomeen dat over het algemeen wordt beschouwd als een van de belangrijkste uitspraakverschillen tussen het Nederlands in Nederland en Vlaanderen. Traditioneel wordt ervan uitgegaan dat de stemhebbende fricatieven in Nederland slechts zelden stemhebbend worden uitgesproken. In

* Jo Verhoeven is verbonden aan het Department of Language and Communication Science van City University London (Northampton Square, GB-London EC1V 0HB) en Gorik Hageman was voorheen verbonden aan het departement Taalkunde van de Universiteit Antwerpen (Universiteitsplein 1, B-2610 Wilrijk). Corresponderen over dit artikel kan via jo.verhoeven@city.ac.uk. De auteurs danken Tim Pring van City University London voor statistisch advies en een anonieme beoordelaar van *Nederlandse Taalkunde* voor het constructieve commentaar bij een voorgaande versie van dit artikel.

Vlaanderen daarentegen zou stemgeving veel minder sterk zijn geïrodeerd. Hoewel er nogal wat onderzoek is verricht naar de verstemlozing van fricatieven in het Nederlandse taalgebied is de situatie in Vlaanderen onvoldoende gekwantificeerd m.b.t. de aan- of afwezigheid van stembandtrilling. Deze studie beoogt een dergelijke kwantificering.

Verstemlozing verwijst naar het fenomeen dat fonologisch stemhebbende fricatieven geheel of gedeeltelijk zonder stembandtrilling worden uitgesproken. Dergelijke verstemlozing wordt al dan niet door de fonetische context bepaald. Contextuele verstemlozing heeft te maken met assimilatie: wanneer een stemhebbende fricatief wordt voorafgegaan door een stemloze obstruent dan wordt de fricatief ook geheel of gedeeltelijk stemloos. Zo worden woorden als *opvallen*, *ontzien* en *ontgaan* uitgesproken als [ɔpfalə], [ɔntsɪn] en [ɔntxɑ:n]. Verder is er verstemlozing die niet door de context kan worden verklaard: de stemhebbende fricatieven worden geheel of gedeeltelijk zonder stembandtrilling uitgesproken. Deze tendens geldt niet alleen voor het Nederlands, maar is ook voor o.m. het Engels beschreven door Haggard (1978) en Docherty (1992). Over de precieze oorzaak van deze verstemlozing tast men vooralsnog in het duister. Sommige onderzoekers leggen de nadruk op de articulatorische complexiteit van fricatieven (Ohala 1983): zo zou het moeilijk zijn om stembandtrilling te combineren met fricatiefruis omdat de aerodynamische voorwaarden voor stembandtrilling en frictie gemakkelijk met elkaar in conflict komen. Andere onderzoekers zoals Balise & Diehl (1994) wijzen er tevens op dat stemgeving bij fricatieven in talen van de wereld zoveel mogelijk wordt vermeden omdat ze perceptueel gesproken de ruis vermindert die zo karakteristiek is voor deze groep van klanken.

De verstemlozing van fricatieven in het Nederlandse taalgebied is onder meer gedocumenteerd door Van Den Broecke & Van Heuven (1979), Slis & Van Heugten (1989), Van de Velde, Gerritsen & Van Hout (1996), Van de Velde & Van Hout (2001). Deze studies suggereren dat verstemlozing een stuk frequenter is in Nederland dan in Vlaanderen. Uit het onderzoek van Van de Velde & Van Hout (2001) blijkt dat de fricatieven in Nederland gemiddeld slechts in 31% van de gevallen stemhebbend klinken; in Vlaanderen bedraagt dat percentage nog 56%. De graad van verstemlozing hangt zowel in Nederland als Vlaanderen samen met de plaats van articulatie van de fricatief. In het onderzoek van Slis & Van Heugten (1989) m.b.t. Nederland, wordt de velaire fricatief /ɣ/ het vaakst verstemloosd gevolgd door de alveolaire /z/ en de labio-dentale /v/. Het onderzoek van Van de Velde & Van Hout (2001) bevestigt deze verschillen in verstemlozing maar ten dele: zowel in Nederland als in Vlaanderen wordt de velaire fricatief het vaakst verstemloosd gevolgd door de alveolaire en labio-dentale fricatief, maar de verschillen tussen de laatste twee zijn niet significant. Deze volgorde van verstemlozing kan worden verklaard door aerodynamische factoren. Immers, een kleiner volume tussen de constrictie voor /ɣ/ en de glottis leidt sneller tot opheffing van het transglottale drukverschil dat nodig is om de stembanden te laten trillen dan een groter volume dat wordt geassocieerd met de uitspraak van [z] en [v]: bijgevolg zal /ɣ/ gemakkelijker verstemlozen.

Verder wordt verstemlozing bepaald door een aantal linguïstische en extra-linguïstische factoren. Wat de linguïstische factoren betreft, blijkt uit het onderzoek dat fricatieven aan het woordbegin vaker worden verstemloosd dan in andere posities. Dit kan worden verklaard door de inertie van de stembanden. Aan het woordbegin hebben de stembanden een zekere tijd nodig om aan het trillen te worden gebracht. Ook de beklemtoning speelt

een rol: fricatieven in beklemtoonde syllabes worden vaker verstemloosd dan fricatieven in onbeklemtoonde syllabes. In beklemtoonde syllabes worden de klanken nadrukkelijker gerealiseerd m.b.t. duur, toonhoogte en intensiteit. Dergelijke nadrukkelijke realisering zou aanleiding kunnen geven tot een nauwere constrictie voor de fricatief, wat gemakkelijker leidt tot opheffing van het transglottale drukverschil en zo verstemlozing veroorzaakt.

Als extra-linguïstische factoren vermelden we regionale herkomst, leeftijd en sekse van de sprekers. Zowel Slis & Van Heugten (1989) als Van de Velde & Van Hout (2001) vonden significante verschillen tussen de geografische regio's. Zo bleken de fricatieven in het westen van Nederland sterker verstemloosd dan die in het zuid-oosten. Verder wijkt de uitspraak van /ɣ/ in West-Vlaanderen in belangrijke mate af van de andere Vlaamse regio's. Naast regio is sekse een belangrijke variabele: vrouwen verstemlozen vaker dan mannen. Dit wordt in Slis & Van Heugten (1989) verklaard door anatomische verschillen tussen beide seksen: de stembanden van vrouwen zijn gemiddeld korter en strakker dan die van mannen en zouden daardoor minder gemakkelijk aan het trillen kunnen worden gebracht. In Van de Velde & Van Hout (2001) werd verder o.m. de variabele leeftijd in apparent time onderzocht en deze factor blijkt geen noemenswaardige rol te spelen bij de verstemlozing van fricatieven.

Ten slotte moet nog worden vermeld dat het proces van verstemlozing een ontwikkeling heeft doorgemaakt. Zo hebben Van de Velde et al. (1996) aangetoond dat dit proces in Nederland pas echt goed op gang is gekomen in de tweede helft van de jaren 60 van de vorige eeuw. In Vlaanderen daarentegen is de situatie tussen 1935 en 1993 nauwelijks veranderd.

Hoewel de gegevens over verstemlozing van fricatieven in het Nederlandse taalgebied erg volledig lijken, zijn er toch een aantal lacunes. In eerste instantie is het zo dat er in Vlaanderen nooit metingen zijn uitgevoerd i.v.m. stembandtrilling bij verstemlozing van fricatieven. In het onderzoek van Van de Velde et al. (1996) en Van de Velde & Van Hout (2001) is de benadering auditief: stemhebbendheid werd perceptueel beoordeeld door een of meer transcribenten. Hoewel de perceptuele methode duidelijk aantoont dat de stemhebbende fricatieven in Vlaanderen nog vaker stemhebbend klinken dan in Nederland, is het niet bekend of ze ook daadwerkelijk vaker met stembandtrilling worden gerealiseerd. Perceptueel is de indruk van stemhebbendheid immers de resultante van een hele reeks akoestische parameters zoals o.a. de duur van de fricatief, de duur van de voorafgaande vocaal, de intensiteit van de fricatiefruis en het toonhoogtepatroon van de flankerende vocalen (Slis 1985, Ernestus 2000).

Dit onderzoek wil op basis van fysiologische metingen nagaan in welke mate het onderscheid tussen stemhebbende en stemloze fricatieven in Vlaanderen wordt gemarkeerd door de aan- of afwezigheid van stembandtrilling. Hiertoe werd een productie-experiment uitgevoerd waarbij sprekers van het Standaardnederlands uit verschillende Vlaamse regio's een reeks woorden met fricatieven voorlasen. Van deze realisaties werden audio-opnames gemaakt, samen met een registratie van de stembandtrilling door middel van elektrolaryngografie.

2 Methode

2.1 Woordenlijst

De stimuli voor dit experiment waren betekenisvolle Nederlandse woorden waarin 3 variabelen werden gevarieerd: de articulatieplaats van de stemhebbende fricatief (/ v, z, ʃ/), de positie van de fricatief in het woord (anlaut vs. inlaut) en de klemtoon (in beklemtoonde vs. onbeklemtoonde syllabe). De fricatieven in anlaut waren steeds voor een vocaal gepositioneerd, soms aan het begin van een beklemtoonde syllabe, soms aan het begin van een onbeklemtoonde syllabe. De fricatieven in inlaut waren intervocalisch gepositioneerd. In totaal waren er 120 stimuli, d.i. 3 fricatieven (v, z, g) x 2 woordposities (inlaut vs. anlaut) x 2 klemtooncondities (beklemtoond vs. onbeklemtoond) x 10 woorden. De volledige woordenlijst wordt weergegeven in de appendix.

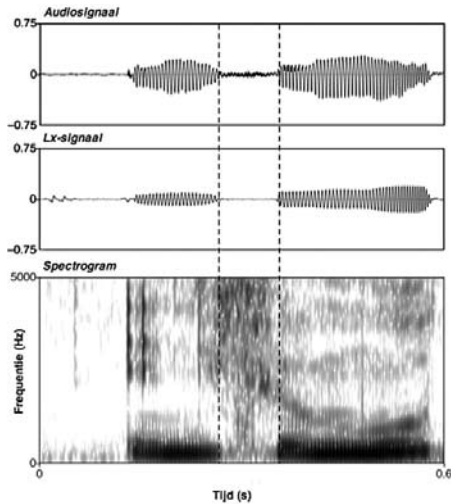
De stimuli werden opgenomen als onderdeel van de draagzin "In X staat een Y", waarbij het testwoord werd ingevoegd in positie X. Hierdoor kwam het doelwoord in geaccentueerde zinspositie te staan. In positie Y stond telkens de orthografische transcriptie van de klinker die in de beklemtoonde syllabe van het testwoord voorkwam. Dit leverde testzinnen op zoals *In gemoed staat een OE*. Deze methode werd gebruikt om de aandacht van de sprekers af te leiden naar de vocalen in de verwachting dat daardoor de fricatieven op een heel natuurlijke manier zouden worden gerealiseerd. In de praktijk bleek dit een heel efficiënte aanpak.

2.2 Experimentele technieken

Tijdens de voorleestaak werd zowel het audiosignaal als de trilling van de stembanden opgenomen. Voor de audio-opnames werd een AKG headmounted condensatormicrofoon gebruikt (C420). De trilling van de stembanden werd geregistreerd met behulp van een elektrolaryngograaf (Kay Elemetrics 6103). Bij elektrolaryngografie worden twee oppervlakte-elektroden aan weerszijden van de larynx geplaatst en wordt de elektrische weerstand tussen de elektroden gemeten die bij stembandtrilling ontstaat: ze wordt als een golfvorm op een grafiek in de tijd voorgesteld. Naarmate de stembanden verder openen, vergroot de weerstand wat aanleiding geeft tot een top in de golfvorm. Bij het sluiten van de stembanden daalt de weerstand en is er geen uitslag in de golfvorm. Het middelste luik in figuur 1 geeft een voorbeeld van een laryngografisch signaal.

De audio en het elektrolaryngografisch signaal werden gelijktijdig opgenomen op twee verschillende sporen van een Marantz PC-kaart recorder (PMD690) met een bemonsteringsfrequentie van 44.100 Hz. Dit maakte het mogelijk bij de analyse om beide signalen quasi-synchroon in de tijd voor te stellen en de duur van de stemgeving tijdens de fricatieven nauwkeurig te bepalen. Dit wordt geïllustreerd in figuur 1:

De verstemlozing van fricatieven in Vlaanderen

Figuur 1: Audio (boven), elektrolaryngografisch signaal (midden) en spectrogram (beneden) van 'In gemoed'. De fricatief /ɣ/ tussen de verticale lijnen werd zonder stembandtrilling gerealiseerd en is volledig verstemloosd.

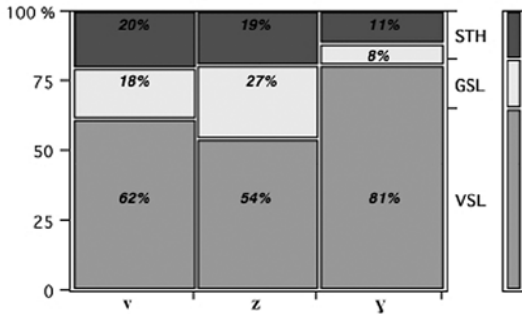
Voor iedere fricatief werd de duur van de stembandtrilling gemeten aan de hand van een visuele voorstelling van de klanken in het signaalverwerkingsprogramma PRAAT (zie Boersma & Weenink 2004). De metingen werden enerzijds omgerekend naar een proportie van de totale duur van de fricatief en anderzijds werd elke fricatief geclassificeerd als stemhebbend (proportie stembandtrilling = 1.00), volledig verstemloosd (proportie stembandtrilling = 0.00) of gedeeltelijk verstemloosd (proportie stembandtrilling tussen 0.00 en 1.00).

2.3 Sprekers

De sprekers waren 40 moedertaalsprekers van het Standaardnederlands uit vier Vlaamse regio's: West-Vlaanderen (Kortrijk), Oost-Vlaanderen (Sint-Niklaas), Antwerpen (Antwerpen) en Limburg (Hasselt). Alle sprekers gebruikten overwegend het Standaardnederlands voor dagdagelijkse sociale interactie. Elke regio was door 10 sprekers vertegenwoordigd met vijf mannen en vijf vrouwen. De informanten waren tussen de 19 en 25 jaar oud en namen op vrijwillige basis deel aan het experiment.

3 Resultaten

In dit productie-experiment werden er in totaal 4800 realisaties verzameld van onderliggend stemhebbende fricatieven. Het aantal stemhebbende, gedeeltelijk verstemloosde en volledig verstemloosde fricatiefrealisaties wordt samengevat in figuur 2:

Figuur 2: Aantal stemhebbende (STH), gedeeltelijk verstemloosde (GSL) en volledig verstemloosde (VSL) realisaties van /v/, /z/ en /ɣ/ in Vlaanderen.

Uit figuur 2 blijkt dat slechts een kleine minderheid van de fricatieven in Vlaanderen (16%) met volledige stembandtrilling wordt gerealiseerd. Gemiddeld 17% van de fricatieven zijn gedeeltelijk verstemloosd en 65% van de fricatieven is volledig verstemloosd d.w.z. ze worden zonder enige stembandtrilling uitgesproken.

De invloed van de verschillende factoren in de experimentele opzet op de verstemlozing van fricatieven werd onderzocht aan de hand van een variantie-analyse (repeated measures) met ARTICULATIEPLAATS, POSITIE en KLEMTTOON als within-subjects variabelen en REGIO en SEKSE als between-subjects variabelen. De proportionele duur van de stembandtrilling was de afhankelijke variabele. De significante effecten en interacties worden weergegeven in tabel 1.

	df	F	Sig	PES
Plaats	2.00	22.827	0.000	0.416
Positie	1.00	10.690	0.003	0.250
Klemtoon	1.00	46.247	0.000	0.591
Sekse	1.00	12.074	0.001	0.274
Sekse * Positie	1.00	8.636	0.006	0.213
Sekse * Klemtoon	1.00	9.920	0.004	0.237

Tabel 1: Significante effecten en interacties voor de factoren Plaats, Positie, Klemtoon, Regio en Sekse in functie van de gemiddelde duur van de stembandtrilling. De vrijheidswaarden zijn Huynh-Feldt gecorrigeerd.

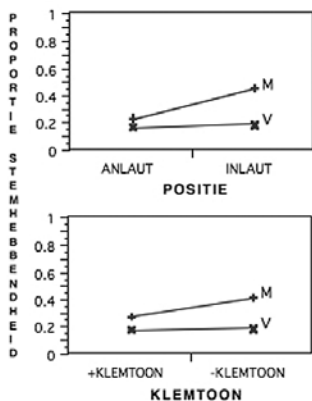
De eerste factor in de analyse was de ARTICULATIEPLAATS van de fricatieven, wat een significant verschil in stembandtrilling opleverde. De PES-waarde¹ (Partial Eta Squared) geeft aan dat deze variabele het op een na het sterkste effect is in de analyse. De velaire fricatief /ɣ/ wordt gemiddeld met de minste stembandtrilling gerealiseerd (16%), gevolgd door de labio-dentale fricatief /v/ (30%) en de alveolaire fricatief /z/ (32%). Een test van de within-subjects contrasten geeft aan dat alleen /ɣ/ significant afwijkt van de twee andere articulatieplaatsen. Het verschil in proportionele duur van de stembandtrilling tussen /v/ en /z/ is statistisch niet significant.

¹ Partial Eta Squared geeft een indicatie van de sterkte van de verschillende effecten in de analyse. PES varieert tussen 0 en 1. Hoe dichter de waarden bij 1 liggen, hoe sterker het effect.

De andere within-subjects factoren POSITIE en KLEMTTOON zijn ook significant. Fricatieven in anlaut hebben minder stembandtrilling dan fricatieven in inlaut, namelijk 20% vs. 32%. Fricatieven in een beklemtoonde syllabe hebben minder stembandtrilling (22%) dan fricatieven in onbeklemtoonde posities (30%). Het laatstgenoemde effect komt op basis van PES als sterkste naar voren in de statistische analyse.

Van de between-subjects variabelen heeft alleen SEKSE een significante invloed op de stemgeving: fricatieven hebben bij de vrouwelijke sprekers gemiddeld minder stembandtrilling (18%) dan bij de mannen (34%). Er zijn geen significante verschillen tussen de regio's.

Naast de hierboven beschreven hoofdeffecten zijn er een paar significante interacties tussen de factoren. Eerst en vooral is er een interactie tussen SEKSE en POSITIE die wordt gevisualiseerd in figuur 3: in anlaut is het verschil in stemgeving tussen mannen en vrouwen erg klein (17% vs 19%), terwijl het een stuk groter is in inlaut (23% vs. 45%).

Figuur 3: Proportie stemhebbendheid van de fricatieven (Y-as) in functie van hun POSITIE (bovenaan) en KLEMTTOON (onderaan). Gegevens opgesplitst naar SEKSE.

Verder is er een significante interactie tussen SEKSE en KLEMTTOON (figuur 3). Bij deze interactie geldt dat het verschil in stemgeving tussen vrouwen en mannen het minst uitgesproken is in beklemtoonde posities (V: 18%; M: 26%). In onbeklemtoonde posities is het verschil een stuk groter (V: 18%; M: 45%).

Hoewel het productie-experiment niet vooraf ontworpen was om de relatie te onderzoeken tussen de verstemlozing van de fricatieven en de articulatorische kenmerken van de vocaal die op de fricatief volgt, werd de relatie tussen deze twee parameters bekeken. Deze analyse werd ingegeven door het idee dat de uitspraak van de fricatieven zou kunnen worden beïnvloed door co-articulatie met de volgende vocaal. Daartoe werden alle monoftongen in de doelwoorden gecodeerd in termen van de articulatorische dimensies PLAATS van articulatie (voor, midden, achter) en GRAAD van de constrictie (gesloten, half-gesloten, midden, half-open, open). Vermits het design van het experiment niet orthogonaal was, kunnen deze dimensies statistisch niet in detail worden onderzocht, maar moet worden volstaan met de rapportering van enkele gemiddelde waarden.

Wat betreft de GRAAD van de constrictie blijkt uit de gegevens een tendens tot grotere verstemlozing van de fricatieven voor open vocalen. De proportie stemgeving in functie van de verschillende openingsgraden van de vocaal is als volgt: gesloten vocalen: 27%; half-gesloten: 30%; midden: 19%; half-open: 19%; open: 21%.

Betreffende de PLAATS van articulatie kan worden vastgesteld dat er een duidelijk verschil is in stemgeving tussen de voorvocalen (27%), de middenvocalen (20%) en de achtervocalen (16%).

4 Discussie

De bedoeling van dit onderzoek was essentieel fysiologisch: de studie beoogde de verstemlozing van de fonologisch stemhebbende fricatieven in Vlaanderen te beschrijven met betrekking tot de aan- of afwezigheid van stembandtrilling. In totaal werden 4800 fricatief-realisaties geanalyseerd van 40 sprekers uit 4 verschillende Vlaamse regio's.

Met betrekking tot de aan- of afwezigheid van stembandtrilling laat het onderzoek zien dat de stemhebbende fricatieven in Vlaanderen door jonge sprekers in 84% van de gevallen (geheel of gedeeltelijk) zonder stembandtrilling worden gerealiseerd. Dat is beduidend frequenter dan tot nog toe algemeen werd aangenomen. Er dient echter te worden opgemerkt dat dit niet noodzakelijk betekent dat deze fricatieven door luisteraars ook daadwerkelijk als stemloos worden gehoord. Perceptueel onderzoek naar de verstemlozing van fricatieven in Van de Velde & Van Hout (2001) laat immers zien dat de fricatieven in slechts 61.24% van de gevallen als verstemloosd worden beoordeeld. Deze discrepantie suggereert sterk dat er naast de aan- of afwezigheid van stembandtrilling nog een reeks andere factoren een rol spelen bij de perceptuele beoordeling van het stemonderscheid. Hierbij denken we dan voornamelijk aan factoren als de duur van de fricatief, de duur van de voorafgaande vocaal, de intensiteit van de fricatiefruis en het toonhoogtepatroon van de flankerende vocalen.

Een tweede aandachtspunt betreft de verschillen in verstemlozing tussen de fricatieven onderling: in Slis & Van Heugten (1989) werd de velaire fricatief /ɣ/ het vaakst verstemloosd, gevolgd door de alveolaire fricatief /z/ en de labio-dentale fricatief /v/. Deze verschillen worden in deze studie slechts gedeeltelijk bevestigd: in absolute cijfers wordt de velaire fricatief met de minste stembandtrilling gerealiseerd, gevolgd door de labio-dentale en de alveolaire fricatief. De statistische analyse van de resultaten van deze studie toont echter aan dat alleen de realisatie van /ɣ/ significant afwijkt en dat de verschillen in verstemlozing tussen /v/ en /z/ niet significant zijn. Dit suggereert dat het verschil in verstemlozing slechts tot op zekere hoogte samenhangt met de plaats van articulatie en dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen articulaties achteraan in de mondholte (velair) en articulaties vooraan in de mondholte (alveolair en labio-dentaal). Dit is op zich grotendeels in overeenstemming met wat verwacht kan worden op basis van de aerodynamische condities die met de verschillende plaatsen van articulatie samenhangen. Bij de realisatie van /ɣ/ is er een sterke vernauwing van het spraakkanaal achteraan in de mondholte: dit levert een relatief klein volume op van de holte tussen de glottis en de velaire constrictie die door Catford (1977) voor een gemiddelde mannelijke spreker op 40 cm³ wordt geraamd. Bij dergelijke kleine volumes kan tijdens de articulatie van de velaire fricatief de druk boven de glottis relatief snel stijgen en bereikt dus gemakkelijk een niveau waarbij de orale druk hoger wordt dan de subglottale druk. Dit leidt dan tot de (gedeeltelijke) verstemlozing van de velaire fricatief. Bij een alveolaire en labiale constrictie is het volume van de mondholte aanzienlijk groter dan voor een velaire, nl. respectievelijk 85 cm³ en 140 cm³ (Catford

(1977). Bij deze articulaties loopt de druk tussen de constrictie en de glottis minder snel op tot een kritische waarde die aanleiding geeft tot verstemlozing zodat deze fricatieven minder vaak verstemloosd zullen worden. Opmerkelijk in deze studie is dat het significante volumeverschil tussen labio-dentale en alveolaire fricatieven geen aanleiding geeft tot een significant verschil in verstemlozing, wat suggereert dat de relatie tussen mondvolume en verstemlozing niet lineair is.

Een derde conclusie is dat de fricatieven significant vaker worden verstemloosd door vrouwen: bij de vrouwen is 82% van de fricatieven geheel of gedeeltelijk verstemloosd, bij de mannen slechts 64%. Deze bevinding komt overeen met voorgaande studies. Deze tendens tot frequentere verstemlozing bij vrouwen wordt in Slis & Van Heugten (1989) verklaard door de anatomische verschillen tussen mannen en vrouwen m.b.t. de lengte van de stembanden: de stembanden van vrouwen zijn kleiner, korter en strakker dan die van mannen en kunnen hierdoor moeilijker aan het trillen worden gebracht. Wellicht draagt daarenboven ook het gemiddeld kleinere mondvolume van vrouwen bij tot de frequentere verstemlozing van de fricatieven op basis van de hierboven ontwikkelde redenering.

De bevinding dat vrouwen stemhebbende fricatieven vaker verstemlozen dan mannen dient te worden genuanceerd aan de hand van twee significante interacties, met name de interactie tussen SEKSE en POSITIE en de interactie tussen SEKSE en KLEMTTOON. Uit beide interacties kan worden afgeleid dat vrouwen de fricatieven uit de doelwoorden in alle omstandigheden even vaak verstemlozen, er zijn geen uitgesproken verschillen tussen anlaut (83%) en inlaut (81%), noch tussen beklemtoonde (82%) en onbeklemtoonde (82%) lettergrepen. Bij mannen ligt dat fundamenteel anders: hoewel de resultaten nog redelijk vergelijkbaar zijn met die voor vrouwen in anlaut (78%) en beklemtoonde syllaben (74%), verstemlozen mannen beduidend minder vaak in inlaut (55%) en in onbeklemtoonde syllaben (59%). Dat kan vanuit twee factoren worden verklaard. Enerzijds kan een fysiologische verklaring worden overwogen. Vermits de stembanden van mannen gemakkelijker aan het trillen kunnen worden gebracht (gemiddeld groter mondvolume, langere en minder strakke stembanden), zullen ze dat ook doen in omgevingen die stimulerend zijn voor stembandtrilling met name in inlaut en onbeklemtoonde posities. Verder is het niet uit te sluiten dat er sociolinguïstische factoren een rol spelen: het is algemeen bekend dat vrouwen een voortrekkersrol spelen bij taalvernieuwing. Wellicht staan vrouwen een stuk verder in de tendens tot verstemlozing dan mannen.

Verder dient er in verband met de sekseverschillen in verstemlozing te worden opgemerkt dat er – in tegenstelling tot Slis & Van Heugten (1989) – geen interacties werden vastgesteld tussen sekse en regio. Voornoemde studie kwam tot de vaststelling dat de verstemlozing bij mannen en vrouwen in het westen van Nederland substantieel verschilde van die in het zuid-oosten van Nederland: in het zuid-oosten was het verschil tussen mannen en vrouwen minder groot. In deze studie kwamen er geen regionale verschillen in verstemlozing tussen mannen en vrouwen aan het licht.

De vierde conclusie van het onderzoek is dat er geen regionale verschillen in de frequentie van verstemlozing konden worden aangetoond: de kleine verschillen tussen de vier regio's zijn statistisch niet significant. Dit was anders in het perceptueel onderzoek van Van de Velde & Van Hout (2001) die een afwijking vaststelden in West-Vlaanderen, voornamelijk dan met betrekking tot de uitspraak van de /y/. Die afwijking werd verklaard vanuit de dialectologische achtergrond van de sprekers.

Met betrekking tot de linguïstische factoren die een rol spelen bij verstemlozing werd de invloed onderzocht van de positie van de fricatief in de testwoorden en het al dan niet beklemtoond zijn van de syllabe waarin de fricatief voorkomt. Een analyse van deze variabelen liet zien dat de fricatieven vaker worden verstemloosd aan het woordbegin en in beklemtoonde posities. De grotere verstemlozing aan het woordbegin in deze experimentele opzet is enigszins verwonderlijk, omdat de doelwoorden in deze stimuli voorafgegaan werden door een stemhebbende nasaal die enigszins stimulerend zou moeten zijn voor stemgeving. In het licht van deze vaststelling werden de doelzinnen van alle sprekers perceptueel beoordeeld om na te gaan of de doelwoorden al dan niet voorafgegaan werden door een pauze: in die gevallen zou verstemlozing kunnen worden verklaard door de relatieve inertie van de stembanden. Immers, aan het woordbegin en na een pauze neemt het wat meer tijd in beslag om stembandtrilling op te starten dan in b.v. intervocalische positie waar de trilling gemakkelijk overloopt van de ene vocaal naar de andere. Uit de perceptuele evaluatie komt naar voor dat de fricatieven aan het woordbegin in slechts 5% van de gevallen werden voorafgegaan door een pauze, zodat de inertie van de stembanden maar in een klein aantal gevallen aanleiding kan geven tot grotere verstemlozing. Wellicht hebben dus nog andere factoren een rol gespeeld bij de frequentere verstemlozing van de fricatieven aan het woordbegin. Een van die factoren is de articulatie van de vocaal die op de fricatief volgt. Zo blijkt dat fricatieven voor achtervocalen vaker verstemloosd worden dan voor voorvocalen omdat achtervocalen een kleiner volume opleveren tussen de maximale constrictie en de glottis dan voorvocalen (zie verder). Als we de dataverzameling herbekijken in termen van de articulatie van de vocaal, dan blijkt dat de fricatieven in anlaut vaker voorkomen voor een achtervocaal (27.11%) dan de fricatieven in inlaut (10.16%). Dit leidt in anlaut tot een proportioneel groter aantal gevallen waarbij de fricatief gemakkelijker verstemloost onder invloed van de flankerende vocaal. Dit suggereert dat de grotere verstemlozing in anlaut wellicht te wijten is aan de combinatie van twee factoren, namelijk een aantal gevallen waarbij het doelwoord voorafgegaan wordt door een pauze en de hogere voorkomingsfrequentie van achtervocalen in de doelwoorden waarin de fricatief in anlaut staat gepositioneerd.

Naast de invloed van woordpositie, kwam uit de resultaten naar voren dat de fricatieven vaker worden verstemloosd aan het begin van een beklemtoonde lettergreep dan aan het begin van een onbeklemtoonde lettergreep en dat geldt voornamelijk voor de mannelijke sprekers. Om woordklemtoon te realiseren worden de klanken nadrukkelijker, langer en luider uitgesproken dan in onbeklemtoonde lettergrepen. Een langere fricatief, sterkere luchtstroom en nauwere afsluiting leidt veel gemakkelijker tot het opheffen van het transglottale drukverschil zodat de fricatief gemakkelijk verstemloost.

Ten slotte werd in de analyse van de resultaten ook aandacht besteed aan de articulatoire dimensies van de vocaal die op de stemhebbende fricatief volgt. Een analyse van plaats en graad van de constrictie van de vocaal bracht enkele interessante tendensen aan het licht. De effecten kunnen als volgt worden omschreven: er is minder verstemlozing bij gesloten vocalen dan bij open vocalen en er is minder verstemlozing bij de voorvocalen dan bij achtervocalen. Het laatste effect kan wellicht worden verklaard door twee factoren. Enerzijds kan er een verschil worden verwacht in het volume tussen de maximale constrictie voor beide types vocalen en de glottis. De voorvocalen hebben een eerder

palatale plaats van articulatie, terwijl de middenvocalen en achtervocalen respectievelijk een velaire en faryngale plaats van articulatie hebben (Wood 1979). Hierdoor hebben voorvocalen gemiddeld een groter keelvolume dan middenvocalen en achtervocalen en deze rangorde vertaalt zich consequent naar grotere verstemlozing. Het is mogelijk dat deze verschillen in plaats van articulatie door co-articulatie tijdens de productie van de fricatieven worden geanticipeerd. Anderzijds is het zo dat de achtervocalen steeds met liprondding worden gerealiseerd, terwijl de meeste voorvocalen zonder liprondding worden uitgesproken. Liprondding op de vocaal wordt tijdens de productie van de voorafgaande fricatief geanticipeerd, en dit geeft bij de achtervocalen een grotere impedantie die aanleiding zou kunnen geven tot meer verstemlozing.

De gemiddeldes met betrekking tot de graad van constrictie van de flankerende vocaal gaan tegen de verwachting in: hier zou op basis van het mondvolume moeten worden voorspeld dat gesloten vocalen vaker verstemlozen dan open vocalen, omdat gesloten vocalen wegens de sterkere constrictie gemakkelijker aanleiding zouden kunnen geven tot verstemlozing. Het is niet onmiddellijk duidelijk hoe deze tendens moet worden verklaard. Er zou kunnen worden gedacht aan verschillen in intrinsieke toonhoogte tussen gesloten en open vocalen: bij de gesloten vocalen [i] en [u] is de intrinsieke toonhoogte significant hoger dan bij de open vocalen [a] en [ɑ] (Whalen en Levitt 1995). Hierdoor kan worden verwacht dat de spanning in de stembanden bij de gesloten vocalen hoger is dan bij de open vocalen, wat ervoor zou kunnen zorgen dat de stembanden minder gemakkelijk aan het trillen kunnen worden gebracht: dit zou dus gemakkelijker aanleiding kunnen geven tot verstemlozing. Dit wordt echter tot nader order door de tendens in deze gegevens tegengesproken.

5 Besluit

Op basis van de resultaten uit dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat het onderscheid tussen stemhebbende en stemloze fricatieven in Vlaanderen bij jonge mensen sterk is geërodeerd met betrekking tot de aanwezigheid van stembandtrilling. In de praktijk zijn er erg weinig stemhebbende fricatieven die met stembandtrilling worden gerealiseerd. Als er al stembandtrilling is, dan duurt die stembandtrilling niet erg lang. De resultaten van deze studie zijn goed in overeenstemming met andere studies betreffende de extralinguïstische en linguïstische factoren die een rol blijken te spelen bij verstemlozing: vrouwen verstemlozen in alle omstandigheden vaker dan mannen. De verstemlozingshiërarchie tussen de fricatieven wordt slechts gedeeltelijk bevestigd: de velaire fricatief wordt vaker verstemloosd dan die op de andere plaatsen van articulatie. Verder worden fricatieven aan het begin van geaccentueerde syllabes het vaakst verstemloosd. Ook was er een effect van de positie van de fricatief in het doelwoord: fricatieven in anlaut werden vaker verstemloosd dan in inlaut. Ten slotte dienen twee nieuwe tendensen te worden vermeld die betrekking hebben op de articulatorische kenmerken van de vocaal die de fricatief flankert: open vocalen leiden tot grotere verstemlozing dan gesloten vocalen, terwijl fricatieven voor achtervocalen vaker worden verstemloosd dan voor voorvocalen. In het algemeen zijn alle resultaten goed in overeenstemming te brengen met de aerodynamische

condities die resulteren uit de grootte van het volume tussen de constrictie en de glottis die bepalend is voor de aan- of afwezigheid van stembandtrilling: een klein volume geeft aanleiding tot meer verstemlozing.

● Bibliografie

- Balise, R. R. en R. L. Diehl (1994).** Some distributional facts about fricatives and a perceptual explanation. *Phonetica* 51, 99-110.
- Boersma, P. en D. Weenink (2004).** *Praat: doing phonetics by computer*. <<http://www.praat.org>>
- Broecke, R. Van den & V. van Heuven (1979).** One or two velar fricatives in Dutch. In: H. Deighton van Witsen (red.), *Anniversaries in phonetics. Studia gratulatoria dedicated to Hendrik Mol*. Amsterdam, 51-67.
- Catford, J. C. (1977).** *Fundamental problems in phonetics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Docherty, G. (1992).** *The timing of voicing in British English obstruents*. Berlin: Foris Publications.
- Ernestus, M. (2000).** *Voice assimilation and segment reduction in casual Dutch. A corpus-based study of the phonology-phonetics interface*. Utrecht: LOT.
- Haggard, M. (1978).** The devoicing of voiced fricatives. *Journal of Phonetics* 6, 95-101.
- Ohala, J. (1983).** The origin of sound patterns in vocal tract constraints. In: P. MacNeilage (red.), *The production of speech*. New York: Springer Verlag, 189-216.
- Slis, I. (1985).** *The voiced-voiceless distinction and assimilation of voice in Dutch*. Helmond: Wibro.
- Slis, I. & M. van Heugten (1989).** Voiced-voiceless distinction in Dutch fricatives. In: H. Bennis & A. Van Kemenade (red.), *Linguistics in the Netherlands 6*. Dordrecht: Foris Publications, 123-132.
- Velde, H. Van de, M. Gerritsen & R. van Hout (1996).** The devoicing of fricatives in Standard Dutch: A real-time study based on radio recordings. *Language Variation and Change* 8, 149-175.
- Velde, H. Van de & R. Van Hout (2001).** The Devoicing of Fricatives in a Reading Task. In: T. Van der Wouden & H. Broekhuis (red.), *Linguistics in the Netherlands 2001*. Amsterdam: John Benjamins, 225-236.
- Whalen, D. H. & A. G. Levitt (1995).** The universality of intrinsic F0 of vowels. *Journal of Phonetics* 23, 349-366.
- Wood, S. (1979).** A radiographic analysis of constriction locations for vowels. *Journal of Phonetics* 7, 25-43.

● **Appendix**

Overzicht van de testwoorden met onderliggend stemhebbende fricatief gerangschikt volgens de experimentele variabelen ‘positie’, ‘klemtoon’ en ‘articulatieplaats’

[ANLAUT] [+KLEMTOON]

<i>/v/</i>	<i>/z/</i>	<i>/ʝ/</i>
Vinden	Zenden	Gouden
Vele	Zoete	Goede
Vaten	Zatte	Gele
Voeten	Zure	Gaten
Volle	Zakken	Gekke
Varen	Zeuren	Gokken
Vellen	Zoeken	Genen
Voeren	Zaken	Gammel
Venen	Zemen	Gure
Veulen	Zoemen	Gore

[ANLAUT] [-KLEMTOON]

<i>/v/</i>	<i>/z/</i>	<i>/ʝ/</i>
Verdriet	Zoveel	Gemeen
Verbod	Zover	Genot
Verkent	Zichzelf	Gemengd
Verlies	Zoniet	Gemoed
Verlaat	Zodra	Geniep
Verbiedt	Zolang	Gebod
Vermeldt	Zoals	Gebuurt
Verkoold	Ziedaar	Geteld
Verdien	Ziehier	Gekend
Verdoen	Zo-even	Gepland

[INLAUT] [+KLEMTOON]

<i>/v/</i>	<i>/z/</i>	<i>/ʏ/</i>
Bevaar	Bezit	Begaan
Bevat	Be zoek	Begin
Bevel	Beziel	Begeer
Bevuild	Bezin	Begon
Bevoeld	Bezat	Begaap
Bevolkt	Bezong	Begod
Bevindt	Bezien	Begeef
Beveel	Bezot	Beging
Bevang	Beziet	Begaat
Bevond	Bezing	Begint

[INLAUT] [-KLEMTOON]

<i>/v/</i>	<i>/z/</i>	<i>/ʏ/</i>
Leven	Lazen	Leugen
Loven	Lozen	Liegen
Lieve	Lezen	Logen
Laven	Leuzen	Leger
Leuven	Liezen	Lagen
Neven	Rozen	Vliegen
Stoven	Razen	Negen
Staven	Mazen	Mogen
Steven	Mezen	Bogen
Stroeve	Neuzen	Kegel

Mogen en moeten en de relaties tussen deontische modaliteit en modus

JAN NUYTS, PIETER BYLOO EN JANNEKE DIEPEVEEN*

Abstract

This article offers a corpus analysis of the Dutch modals *mogen* 'may' and *moeten* 'must'. Its goal is to achieve a better understanding of the nature of the 'deontic' use of these forms, and to see what this implies for the overall semantic characterization of the notion of 'deontic modality' and for its relationship with the imperative mood. It is argued (i) that deontic modality should be defined, not in the traditional terms of permission and obligation, but in terms of the notions of (degrees of) moral acceptability or necessity; (ii) that the 'directive uses' of the modals (permission and obligation) do not belong under the label of deontic modality, but should be analyzed in speech act terms. It is also shown that there is a division of labor between the directive use of the modals and the imperative mood, the choice between them being predominantly a matter of the performativity vs. descriptivity of the directive.

• Inleiding

Op basis van een corpusanalyse van de modale hulpwerkwoorden *mogen* en *moeten* willen we trachten beter vat te krijgen op de vraag wat het 'deontische' gebruik van deze vormen precies inhoudt, en op de vraag wat dat impliceert voor de algemene semantische karakterisering van het begrip 'deontische modaliteit' en de verhouding ervan met de 'modus'-categorie van de imperatief. We beginnen (paragraaf 1) met een korte bespreking van het kernthema van dit artikel, namelijk de status van deontische modaliteit (als semantisch begrip) en de relatie met de semantiek van (de imperatieve) modus. Na een korte schets van de onderzoeksmethode (paragraaf 2) presenteren we de resultaten van ons corpus-onderzoek (paragrafen 3 t.e.m. 5). We sluiten af met een aantal beschouwingen over wat onze bevindingen impliceren voor de status van de deontische betekenis en van modus in een theoretisch kader (paragraaf 6).

* De auteurs zijn verbonden aan het Centrum voor Grammatica, Cognitie en Typologie van de Universiteit Antwerpen. Dit onderzoek past in een VNC-project over 'Modale hulpwerkwoorden en andere uitdrukkingen van modaliteit in het Nederlands', en een GOA van de Onderzoeksraad van de Universiteit Antwerpen over 'Modus en modaliteit'. Een uitvoerigere Engelse versie (met gedeeltelijk andere data) is verschenen als Nuyts et al. (2005).

Ten behoeve van de niet in de materie ingewijde lezer geven we hier vooraf een heel korte en voorlopige definitie van de belangrijkste semantische noties die in dit artikel aan bod zullen komen. Sommige van deze definities worden in de loop van het artikel (en dan vooral in paragrafen 3 en 4) verder uitgewerkt, en met name die van deontische modaliteit zal grondig worden herzien. (Zie ook Nuyts 2005a en 2006 voor een uitvoerige bespreking van deze verschillende modale en gerelateerde noties en de literatuur erover.)

- *Dynamische modaliteit* wordt meestal gedefinieerd als de aanduiding van een vermogen van het zinssubject (of de agentieve participant) om de stand van zaken vervat in de zin te realiseren, zoals in *Jan kan goed fietsen*. Ook behoeften van of noodzakelijkheden voor het subject horen in deze categorie thuis, zoals b.v. in *ik moet dringend naar het toilet*.
- *Deontische modaliteit* wordt traditioneel meestal gedefinieerd als een toestemming of een verplichting aan de hoorder of een derde persoon om de stand van zaken uitgedrukt in de uiting te realiseren, zoals in *je mag gerust een koekje nemen hoor, of je moet nu onmiddellijk naar huis komen, ik beveel het je*.
- *Epistemische modaliteit* is een aanduiding van de graad van waarschijnlijkheid van de stand van zaken vervat in de taaluiting, zoals in *misschien heeft Jan die deur op slot gedaan*.
- *Boulomaische modaliteit* wordt slechts zelden genoemd in de literatuur maar kan worden gedefinieerd als een aanduiding van de mate waarin de stand van zaken in de taaluiting al dan niet ‘aangenaam’ is, zoals in *leuk dat je straks ook naar het feestje komt*.
- *Volitie* betreft een aanduiding van een wens of een verlangen, zoals in *ik wil je niet meer zien*.
- *Evidentialiteit* is een aanduiding van het type van bron voor de informatie over de stand van zaken in de uiting, zoals in *naar het schijnt is Jan zijn baan kwijt* (de informatie is ‘van horen zeggen’), of *blijkbaar wil Jan je niet meer zien* (de stand van zaken is ‘geïnfereerd’, afgeleid uit andere informatie).

1 Deontische modaliteit en modus

Hoe modaliteit in de semantische analyse van taal moet worden gedefinieerd blijft een erg omstreden kwestie (zie Nuyts 2005a, 2006 en de daarin besproken literatuur), en dat geldt a fortiori ook voor de meer specifieke notie van deontische modaliteit. Deontische modaliteit is (i.t.t. epistemische modaliteit) echter relatief weinig geëxploreerd in de literatuur, en veel auteurs hanteren de notie (b.v. in analyses van de modale hulpwerkwoorden) eenvoudigweg conform de ‘geplogheden’ van de traditie waarin ze werken.

Niet alle auteurs erkennen deontische modaliteit overigens als een zelfstandige semantische categorie. Zo is er b.v. de Angelsaksische traditie, die in aanzienlijke mate werkt met een binaire oppositie tussen epistemische en niet-epistemische modaliteit, en waarbij deontische modaliteit een niet-distinct onderdeel is van de niet-epistemische categorie, gewoonlijk genaamd ‘root modality’, zie b.v. Coates (1983) (de situatie is complexer maar vergelijkbaar bij Bybee et al. 1994 en van der Auwera & Plungian 1998, en in zekere zin ook bij Palmer 2001). Nochtans is de samenvoeging van deontische en dynamische modaliteit (geïmpliceerd in het begrip van ‘root modality’) om een aantal redenen aanvechtbaar

(zie Nuyts 2005a). De belangrijkste is dat deontische modaliteit te maken heeft met het ‘commitment’ van de beoordelaar t.a.v. de stand van zaken, terwijl dat bij dynamische modaliteit niet het geval is – wat dat betreft staat deontische modaliteit zelfs helemaal aan de kant van epistemische modaliteit.

Voor de definitie van deontische modaliteit verwijzen zo goed als alle auteurs als het ware ‘by default’ en zonder veel reflectie naar de kernnoties van toestemming en verplichting (de definitie gegeven in de inleiding hiervoor dus; zie b.v. Kratzer 1978:111, Palmer 1986:96-97, van der Auwera & Plungian 1998:81). Deze definitie roept echter verschillende vragen op. Enerzijds roept ze de vraag op wat de functionele en semantische relatie is van deze dimensie met de zinsmodi, en meer bepaald met de imperatieve modus, die eveneens in essentie dient voor de uitdrukking van verplichting en (althans in sommige talen, waaronder het Nederlands) toestemming. Die relatie wordt nochtans zelden of nooit expliciet behandeld in de literatuur.¹ En anderzijds roept deze definitie – die ongetwijfeld is ontstaan in de context van onderzoek naar de modale hulpwerkwoorden – de vraag op hoe men moet omspringen met niet-hulpwerkwoordelijke (adjectivische, verbale, adverbale) modale uitdrukkingen zoals vervat in (1).²

- (1) a Het is *(on)aanvaardbaar* / *(on)wenselijk* / *onduldbaar* dat Jan zulke uitspraken doet.
b Ik *betreur* / *juich toe* dat Jan zulke uitspraken durft te doen.
c Die uitspraak had hij maar *beter* niet in het publiek gedaan.
d *Gelukkig* / *helaas* doet Jan tegenwoordig niet meer zulke uitspraken in het publiek.

Dit zijn onmiskenbaar allemaal uitdrukkingen in de deontische sfeer, maar van toestemming of verplichting (of verbod) kan hierbij geen sprake zijn. De betekenis lijkt hier veeleer een kwestie te zijn van noties zoals ‘morele of principiële aanvaardbaarheid of noodzakelijkheid’.

Misschien moet (zoals betoogd in Nuyts 2005a, 2006) deontische modaliteit als semantische categorie wel in de eerste plaats in deze laatste termen gedefinieerd worden, en zijn noties zoals verplichting en toestemming – die we vanaf nu ‘directief’ zullen noemen – complexere begrippen. Sterker zelfs, misschien zijn deze laatste dan toch wat ze op het eerste gezicht lijken te zijn, nl. ‘taalhandelingsbegrippen’, zoals die ook ten grondslag liggen aan (of in de grammaticale structuur hun neerslag vinden in) de zinsmodi, en zijn het dus helemaal geen modale begrippen. Die directieve noties kunnen dan uiteraard nog

1 Zo houden Bybee et al. (1994) b.v. deontisch modale noties en modi uit elkaar door hen onder te brengen in twee verschillende categorieën, nl. resp. ‘agent oriented’ en ‘speaker oriented’ modaliteit (de eerste categorie is in wezen identiek aan wat anderen ‘root modality’ noemen), maar het gevolg is dat in (de definitie van) beide categorieën wezenlijk dezelfde semantische noties opduiken, nl. (o.m.) ‘permission’ en ‘obligation’ in de eerste, en (o.m.) ‘permissive’ en ‘imperative’ in de laatste.

2 (1c) wordt door Nederlanders ongetwijfeld ervaren als typisch Belgisch-Nederlands – zij zouden een formulering met *kunnen* erbij verkiezen. Er zijn inderdaad nogal wat gebruiksverschillen in modale uitdrukkingen tussen Belgisch- en Nederlands-Nederlands – b.v. bij (*kan*) *beter* en (*het*) *best(e)*, maar ook bij *moeten* en *mogen*. Deze verschillen vallen buiten het bestek van dit artikel, maar zie Diepeveen et al. (2006) voor een uitgebreide studie hierover.

altijd een relatie hebben met het domein van de deontische modaliteit, in de zin dat het ‘actieplan’ vervat in de directieve betekenissen (het iemand aanzetten tot iets of (niet) verhinderen om iets te doen) uiteraard geïnspireerd kan zijn door deontische overwegingen. De deontische beoordeling is dan m.a.w. wat men in de taalhandelingstheorie de ‘oprechtheidsconditie’ voor de directieve taalhandeling zou noemen (cf. Searle 1969, 1976): de ‘mentale instelling’ die ten grondslag ligt aan het bevel of de toestemming. Maar het is dan zelfs de vraag of die oprechtheidsconditie noodzakelijk door een deontische beoordeling ingevuld moet worden.

De volgende analyse van *mogen* en *moeten* is bedoeld om deze ‘theoretische’ of ‘conceptuele’ analyse concreet te illustreren met, en dus ook te toetsen aan, empirische feiten, en om na te gaan wat ze impliceert voor de semantische status van deze ‘modale’ hulpwerkwoorden. Want de vraag naar de relatie van directieve gebruikswijzen van deze laatste met de imperatief blijft natuurlijk onverkort bestaan.

2 De data

Mogen en *moeten* zijn zonder twijfel de twee meest prototypische modale hulpwerkwoorden voor deontisch gebruik (hoe dan ook gedefinieerd) in het Nederlands. Ook *kunnen* kan deontisch gebruikt worden (cf. Nuyts 2001a, Van Ostaeyen en Nuyts 2004), en hetzelfde geldt voor *zullen*, maar deze twee vormen zijn toch duidelijk minder markante ‘instrumenten’ om deze betekenis categorie uit te drukken. Vandaar onze focus op de eerste twee vormen.

We baseren onze analyse op een steekproef van 100 gevallen van elk van deze twee hulpwerkwoorden, willekeurig geselecteerd uit (versie 1.0 van) het Corpus Gesproken Nederlands (CGN), evenwel met uitsluiting van de delen met voorgelezen teksten.³ We hebben daarbij wel een evenredige verdeling in acht genomen tussen Noord- en Zuid-Nederlands (dus: per hulpwerkwoord telkens 50 gevallen van sprekers uit Nederland en uit Vlaanderen) – maar dat onderscheid zullen we hierna niet meer thematiseren.

De steekproef houdt geen preselectie in van de vormen volgens hun betekenis: alle betekenissen die het toeval uit het CGN-materiaal heeft geselecteerd zijn erin vervat. Weliswaar is ons kernthema in dit artikel de deontische betekenis, maar aangezien net de definitie van die categorie een van de kwesties is die empirische toetsing vragen konden we uiteraard niet vertrekken vanuit een of andere pre-definitie ervan zonder in circulariteit te vervallen. Bovendien is het nuttig de positie te kennen van de relevante betekenissen binnen de globale betekenisstructuur van deze hulpwerkwoorden. Om die reden zullen

3 Het bepalen van de ideale omvang van een corpus voor onderzoek is altijd een moeilijke zaak, waarbij praktische haalbaarheid en haalbaarheid van de doelstellingen met elkaar in evenwicht moeten worden gebracht. Voor de frequentie van voorkomen van de verschillende betekenissen of gebruikswijzen van een vorm kan een steekproef van 100 gevallen uiteraard alleen maar ruwe indicaties opleveren. Maar zo’n ruw beeld van de frequenties is voldoende voor onze doelstelling. Immers, zoals in het voorgaande al gezegd, het gaat ons hoofdzakelijk om de kwalitatieve analyse: de aard nagaan van de relevante betekenissen. De huidige steekproef levert meer dan voldoende bruikbare gevallen op om dat doel te bereiken.

in onderstaande data-analyse aanvankelijk ook alle betekenissen die in het materiaal zijn opgedoken aandacht krijgen, ook (zij het enkel beknopt) betekenissen of gebruikswijzen die niet direct relevant zijn voor ons kernthema.

Bij de analyses is steeds de context zoals beschikbaar in het CGN in acht genomen. Elk van de drie auteurs heeft alle corpusgevallen geanalyseerd, bij vergelijking van de resultaten zijn analyseverschillen opgelost door middel van discussie. Er is voor gekozen gevallen die meerdere lezingen kunnen krijgen niet in een of andere categorie te dwingen, maar als aparte groep te behandelen (ambigüiteit is trouwens een erg frequent en analytisch significant gegeven bij modale uitdrukkingen, zie paragraaf 3 – al die gevallen in één betekenis dwingen zou een massale vertekening van de data impliceren). Klassering van een geval als ambigu betekent overigens nooit dat er onopgeloste onenigheid was tussen de analisten: het betekent altijd dat er eensgezindheid was over die ambigüiteit, én over welke alternatieve lezingen mogelijk zijn. Uiteraard zijn oninterpreteerbare gevallen (b.v. door onvoldoende context in het CGN, of door de ongrammaticaliteit of onvolledigheid van de taaluiting) uit de steekproef geweerd.

De CGN-gevallen die we hieronder als voorbeeld citeren zijn omwille van plaatsbesparing en de overzichtelijkheid enigszins ‘opgepoetst’ in de zin dat we pauzes, aarzelingen, herhalingen, valse starts, ‘back channel cues’ en andere korte interventies van de hoorder, en andere dergelijke vormen, achterwege laten (zonder dat expliciet aan te geven), tenzij ze relevant zijn voor onze analyse, uiteraard. Soms zijn ook langere irrelevante passages (b.v. nevensequenties) weggelaten; op die plaatsen verschijnt ‘(...)’. Andere interventies in het materiaal vanwege de analisten (b.v. eventuele explicitering van de referent van een pronomen, correctie van hinderlijke maar onbelangrijke performance-fouten zoals versprekingen, enz.) worden tussen rechte haken ‘[...]’ geplaatst. De hulpwerkwoordelijke vormen waar het ons om gaat zijn gecursiveerd. De geciteerde corpusgevallen worden geïdentificeerd met een code tussen haken achter het voorbeeld: dit is de code van het CGN-transcript waaruit het voorbeeld komt. Die code signaleert meteen ook de geografische origine van het voorbeeld: ‘fn’ aan het begin ervan markeert Nederlands Nederlands, ‘fv’ markeert Belgisch Nederlands.

● 3 Een overzicht van de analysesresultaten

Tabel 1 geeft een overzicht van de betekenissen van *mogen* en *moeten* die in onze data zijn opgedoken. De categorieën omvatten zo getrouw mogelijk de manier waarop deze hulpwerkwoorden in hun context gebruikt worden. Aangezien er 100 gevallen zijn van elk hulpwerkwoord, geven de absolute getallen tevens een aanduiding van het relatieve aandeel van de verschillende betekenissen in de steekproef.

		<i>mogen</i>	<i>moeten</i>
eenduidig	dynamisch	1	34
	deontisch	7	9
	directief	63	18
	epistemisch of evidentieel	0	1
	andere	10	4
ambigu	dynamisch/deontisch	1	17
	dynamisch/directief	2	8
	deontisch/directief	15	3
	dynamisch/boulomaïsch	0	1
	boulomaïsch/volitioneel	1	0
	dynamisch/deontisch/directief	0	5

Tabel 1: Betekenissen van *mogen* en *moeten*

Zoals hiervoor al aangegeven onderscheiden we tussen eenduidige en ambigue gevallen. Tenzij in de discussies hierna anders aangegeven, betekent het label ‘ambigu’ voor een geval enkel dat de alternatieve betekenissen denkbaar zijn in de gegeven context, waardoor we als analisten dus niet konden bepalen welke ervan door de spreker bedoeld was. (Dat is in ten minste een aantal gevallen het gevolg van het feit dat zelfs een corpus een verarmde context biedt, aangezien vaak cruciale elementen zoals intonatie, niet-verbale signalen zoals gebaren en gezichtsuitdrukkingen, de fysieke omgeving, achtergrondkennis van de interagerenden, enz. ontbreken.) We willen met dat label dus niet suggereren dat de spreker al de aangegeven betekenissen tegelijk bedoelde: we kunnen dat gewoonweg niet weten op basis van de beschikbare informatie.⁴ Zoals de tabel laat zien is het aantal ambigue gevallen bij beide hulpwerkwoorden vrij hoog, bij *moeten* (34%) meer nog dan bij *mogen* (19%). Zoals aangegeven in paragraaf 3, voor wie vertrouwd is met de semantiek van modale uitdrukkingen komt dit niet als een verrassing: het is nl. een gegeven dat systematisch optreedt bij veel van die vormen (zij het niet bij allemaal).⁵

De tabel laat ook zien dat de twee hulpwerkwoorden met ruwweg dezelfde types van betekenissen verschijnen (ook al verschilt hun relatieve belang bij de twee vrij sterk). Daarop zijn maar twee uitzonderingen. Enerzijds is er de epistemische of evidentieële

- 4 Sommige onderzoekers zullen wellicht aannemen dat een spreker inderdaad verschillende betekenissen tegelijk kan beogen, andere (waaronder enkele van de auteurs van deze bijdrage) gaan ervan uit dat een spreker gewoonlijk maar één enkele betekenis in zijn hoofd heeft. We zullen deze kwestie echter niet verder uitspitten aangezien dit geen cruciaal gegeven is voor onze huidige doelstellingen.
- 5 Massale ambiguïteit vinden we b.v. ook in *kunnen* (Nuyts 2001a, Van Ostaeyen & Nuyts 2004), en in het adverbium *zeker* en zijn Engelse equivalent *certainly* (Byloo et al. 2007). Maar ze is helemaal afwezig in adverbiaal en adjectivisch *waarschijnlijk* (Nuyts 2001a). De ambiguïteit vertoont trouwens vaak duidelijke patronen, in termen van welke betekeniscombinaties wel en niet optreden. Dit correleert ongetwijfeld met het feit dat het optreden van deze ambiguïteiten historisch significant is, nl. als signaal van aan de gang zijnde betekenisevolutes en het al of niet gestabiliseerd zijn van nieuwe betekenissen – zie Van Ostaeyen & Nuyts (2004).

lezing, die enkel, en ook maar één keer, bij *moeten* verschijnt (nochtans had *mogen* in het Middelnederlands ook een epistemische betekenis, maar die is nu dus wellicht helemaal verdwenen).⁶ Bij *moeten* betreft dit de betekenis dat de spreker de stand van zaken met vrij grote zekerheid postuleert/inferereert (het dubbele label ‘epistemisch/evidentieel’ verwijst naar het feit dat verschillende auteurs in de literatuur het oneens zijn over het precieze karakter van deze betekenis – zie Nuyts 2005a, Nuyts et al. 2005:19ff voor bespreking). Het enige corpusgeval is (2).

- (2) A: hij was daar ook nog ‘ns een keer vijf pond goedkoper dan bijvoorbeeld Amazon. ik heb ‘t via Play gedaan. B: en da ‘s een Engels bedrijf? A: ja ‘t *moet* liggen op Jersey of Guernsey. nee ik denk Jersey hè? Jersey. (fn006728)

Anderzijds is er de volitionele betekenis (zoals in de inleiding al aangegeven: de uitdrukking van de wil van de spreker) die enkel, en ook weer maar één keer (en dan nog ambigu), bij *mogen* optreedt.⁷ Het enige corpusgeval is (3), een wat vreemd geval dat sterk herinnert aan het Duitse equivalent *ich mag nicht mehr*, en dat zeker niet voor alle sprekers van het Nederlands aanvaardbaar is. Naar analogie met het Duitse equivalent kan dit gelezen worden als ‘ik wil er niets meer mee te maken hebben’.

- (3) A: Lotje. ja ja. B: hoe is ‘t daarmee? met d’r moeder en zo? A: ‘k weet niet. ik vraag er niet meer naar. ‘k heb er geen zin meer in. ‘k heb ‘t gehad ‘k *mag* niet meer. (fn000757)

Deze twee betekenissen laten we hierna helemaal buiten beschouwing, zoals ook de boulo-maïsche betekenis (zie Kratzer 1978, Nuyts 2005a, 2006), die slechts één keer (en enkel ambigu) bij elk van de twee hulpwerkwoorden optreedt. (3) kan ook hier meteen als een illustratie dienen: dit geval kan nl. ook verstaan worden als ‘ik vind het niet leuk meer’.

Nog een groep gevallen die we verder buiten beschouwing laten is die vervat onder het label ‘andere’ in tabel 1. Het gaat hier om een reeks gebruikswijzen die als ‘idiomatisch’ kunnen gelden en waarbij de betekenis van het hulpwerkwoord op zich, toch zeker vanuit synchroon oogpunt, nauwelijks nog te bepalen valt. Dit omvat o.m. (naast andere vergelijkbare gevallen) het gebruik van beide vormen als markeerder van een conditionele zin (voor *moeten* beperkt tot de zuidelijke substandaardtaal; er zijn zo 6 gevallen van *mogen* en 1 van *moeten* in onze steekproef), zoals in (4) en (5), of het gebruik van *mogen* als een concessiefmarkeerder, zoals in (6), of het gebruik van *moeten* in de uitdrukking *iets zelf moeten weten*, zoals in (7).

- (4) *mocht* een fusie met British Airways niet lukken dan is Air France een goede optie zegt Van Wijk (fn003574)
(5) wij kennen die eigenlijk heel goed en ‘t zou jammer zijn *moesten* we dat nu stoppen (fv400292)

6 Ter vergelijking: bij *kunnen* zijn 0.2% van de gevallen eenduidig epistemisch en 7.6% ambigu epistemisch (zie Nuyts 2001a:187) – een heel andere situatie dus dan bij *mogen* en *moeten*.

7 De status van deze betekenis in het modale domein is omstreden, zie Nuyts (2006).

- (6) dus het is geen probleem dat er op dit ogenblik wel gepraat wordt over drie procent lineair. ook al *mag* die studie misschien iets totaal anders uitwijzen. (fv601045)
- (7) je hebt zo van die mensen dat *moeten* ze ook zelf weten dat veroordeel ik verder niet maar die gaan 't liefst iedere week in dezelfde kroeg. in dezelfde wijk. (fn000377)

Historisch zijn de gebruiken van *mogen* zoals in (4) en (6) wellicht ontstaan uit de (nu verdwenen) epistemische of de (enkel nog marginaal bestaande) dynamische betekenis; voor *moeten* ligt bij het conditionele gebruik een oorsprong in de dynamische betekenis het meest voor de hand, bij het gebruik in (7) komt misschien ook de deontische betekenis in aanmerking. Maar in geen van deze (en andere vergelijkbare) gevallen is die originele betekenis nog transparant voor de huidige moedertaalspreker – in gevallen zoals (4) en (5) neigt het hulpwerkwoord zelfs meer en meer naar de status van een formele markeerder van conditionaliteit (een 'discourse marker' dus).

In de volgende paragraaf concentreren we ons op de drie betekenissen die in het leeuwendeel van de voorkomens van beide hulpwerkwoorden optreden en die – gelet op de ambigue gevallen – ook vrij sterk met elkaar 'interfereren', en die ons meteen naar de kern van onze vraagstelling in dit artikel brengen.

4 Dynamische, deontische en directieve gebruiken van *mogen* en *moeten*

De grote meerderheid van de corpusgevallen van beide hulpwerkwoorden kan – helemaal in overeenstemming met de suggesties in paragraaf 1 hiervoor – worden gekarakteriseerd in termen van drie (ondanks de frequent optredende ambiguïteit ertussen) vrij duidelijk identificeerbare en onderscheidbare betekenissen: een dynamische betekenis, een deontische betekenis en een directieve betekenis. Laten we die wat uitvoeriger belichten.

De dynamische betekenis is absoluut dominant bij *moeten*. In de literatuur wordt dynamische modaliteit vaak uitsluitend gekarakteriseerd in termen van uitdrukkingen van een 'vermogen' of 'potentieel' (zie b.v. Goossens 1985), maar zoals Palmer (1979:91ff) ook al heeft aangestipt (en zoals voorafgespiegeld in de definitie in de inleiding van dit artikel) horen in deze categorie net zo uitdrukkingen thuis van 'behoefte' of 'noodzakelijkheid/onvermijdelijkheid' (zie ook Nuyts 2005a, 2006). Dat is precies de betekenis die we terugvinden in gevallen van *moeten* zoals die in (8) t.e.m. (11).

- (8) een wedstrijd op gang getrokken door Koen Allaert. ging heel snel weg. man van het wegcircuit. dan *moest* ie afhaken en dan kwam jij op de voorgrond hè. (fv600145)
- (9) A: kunt ge daar hout mee schuren en kunt ge daar ook die metalen pootjes mee afschuren? B: da 's veel te breed hè. dat *moet* ge met de handen doen. (fv400081)
- (10) PSV heeft als eerste de finale bereikt van de Amstelcup. (...) PSV dat al bijna landskampioen is kan nu voor het eerst in tweeëntwintig jaar weer eens de dubbel winnen. maar dan *moet* de finale van de Amstelcup wel worden gewonnen. (fn001789)
- (11) A: en daar vraagt u mij een oordeel in te winnen bij de Algemene Rekenkamer. het is de vraag of de Algemene Rekenkamer dit überhaupt kan. (...) ik ontraad derhalve

de motie op stuk vier en de motie van mevrouw Van Zuijlen die laat ik over aan het oordeel van de Kamer gehoord wat mijn oordeel hierover is. dank u wel. B: voorzitter als u mij toestaat de laatste keer. hoeveel affaires *moeten* d'r nu nog naar buiten komen voordat u van deze houding afstapt? (fn000173)

In al deze gevallen drukt het hulpwerkwoord een noodzakelijkheid uit, waarbij hoegenaamd geen 'morele principes' in het spel zijn, noch een verplichting wordt opgelegd aan iemand (zie de definities van de deontische en directieve betekenissen hieronder). Het gaat hier uitsluitend om noodzakelijkheden eigen aan een participant in de situatie, of aan de situatie in haar geheel. Zoals betoogd in Nuyts (2006) kunnen er drie varianten van dynamische modaliteit onderscheiden worden: de zuiver 'participant-inherente' variant betreft een (in dit geval) behoefte die helemaal eigen is aan de agentieve deelnemer in de stand van zaken; de (met een slecht vertaalbare Engelse term) 'participant-imposed' variant betreft een noodzaak die door de omstandigheden opgedrongen wordt aan de agentieve deelnemer in de stand van zaken; en de 'situationele' variant betreft een noodzaak inherent aan een stand van zaken in zijn geheel. De meeste gevallen van dynamisch *moeten* in onze streekproef zijn van het 'participant-imposed' type, (9) is daar een goed voorbeeld van. Zuivere participant-inherente gevallen zijn er niet in de steekproef (hoewel ze bestaan: b.v. *ik moet dringend naar 't toilet*) – een geval zoals (8) kan eventueel wel zo gelezen worden (het hulpwerkwoord geeft dan aan dat 'zijn' inherente fysieke conditie de oorzaak was van het stoppen), maar een 'participant-imposed' lezing is net zo goed mogelijk (iets in de omstandigheden van de wedstrijd dwong hem te stoppen). Ook situationele gevallen zijn zeldzaam in het materiaal: (11) is één van de twee zuivere gevallen, (10) kan zo gelezen worden maar een 'participant-imposed' lezing is ook mogelijk (deze laatste is wel minder prominent door de implicietheid van de agentieve deelnemer in deze passiefconstructie).

Bij *mogen* daarentegen is de dynamische lezing – in dit geval een aanduiding van een vermogen of potentieel – marginaal. Het enige eenduidige geval (een 'situationeel') is dat in (12), maar dit is duidelijk een idiomatisch geval, een relict van een anderszins verdwenen gebruik.⁸ En ook de ambigue gevallen kunnen allemaal in mindere of meerdere mate als speciaal of idiomatisch gekarakteriseerd worden (de ambiguïteit is in al deze gevallen trouwens duidelijk een kwestie van verlies van semantische transparantie van het hulpwerkwoord, en niet van analytische problemen om de intenties van de spreker te doorgronden). (13) is een voorbeeld.

- (12) op het veld gekomen is nog even Jasper Bruistens. hij kwam de licht geblesseeerde Sandy Schreur vervangen. het *mag* allemaal niet meer baten waarschijnlijk. (fn000032)
- (13) doet ie het of doet ie het niet? twee weken lang heeft hij de wereld in spanning gehouden. twee weken lang hebben we getuige *mogen* zijn van z'n gewetensnood. na veel wikken en wegen heeft Gerard Mortier besloten z'n termijn als intendant van de Salzburger Festspiele vol te maken. (fv600111)

8 In het Middelnederlands was dit een erg prominente lezing van dit hulpwerkwoord, maar sindsdien heeft *kunnen* de rol overgenomen als dominant expressiemiddel voor deze betekenis.

((13) kan eventueel ook directief verstaan worden, maar de ‘directiviteit’ is dan duidelijk wel figuurlijk te nemen.)

Op de tweede plaats bij *moeten* (althans als we naar de eenduidige gevallen kijken – met de ambigue gevallen erbij is het beeld anders), en absoluut dominant bij *mogen*, staat dan de betekenis die men in de literatuur klassiek ‘deontisch’ noemt, maar die wij benoemen met het label ‘directief’, nl. die van toestemming, verplichting, verbod, en andere ‘instructies’ (vaak maar niet noodzakelijk gericht aan de hoorder, zie hieronder). Maar daarnaast is er een gebruik van deze hulpwerkwoorden dat niet in die ‘directieve’ termen gevat kan worden, maar dat niettemin duidelijk een beoordeling van ‘morele aanvaardbaarheid of noodzakelijkheid’ inhoudt (waarbij de notie van ‘moraliteit’ breed opgevat moet worden, zie hieronder), en dus in onze termen (zie paragraaf 1) als ‘zuiver deontisch’ gekarakteriseerd kan worden. Dat gebruik komt op de tweede plaats bij *mogen*, en op de derde plaats bij *moeten*, tenzij we bij deze laatste vorm de ambigue gevallen meetellen, want dan is dit gebruik even belangrijk als het directieve gebruik. We gaan eerst op dit ‘zuiver deontische’ gebruik in, we komen daarna terug op de directieve gebruiken.

Voorbeelden van dit zuiver deontische gebruik – zuivere ‘morele aanvaardbaarheid’ bij *mogen*, ‘morele noodzakelijkheid’ bij *moeten* – van de twee hulpwerkwoorden zijn (14) tot (17).

- (14) A: Judith heeft nog steeds geen baan Joost hè. die is halverwege ‘r studie halverwege dit jaar samen gaan wonen. hebben een huis gekocht. (...) B: kan ze niet een half jaar wachten met samenwonen? (...) A: nee je moet gewoon als je studeert nog niet een huis kopen. je *mag* wel samengaan als je partner toch al op zichzelf woont. (fn007803)
- (15) ja en dan doe ‘k ‘t toch in het Nederlands omdat ik dat bij officiële gelegenheden en dergelijke vind ‘k dat gewoon dan hoort dat. en daar kreeg ik toch wel commentaar op van de mensen. zo van ja waarom niet in ‘t dialect? (...) ik bedoel Nederlands is toch de standaardtaal die wij allemaal spreken en op ‘t moment dat jij dialect gaat praten waar mensen bij kunnen zijn die ‘t niet verstaan ga je mensen uitsluiten en dat *mag* je niet. (fn000117)
- (16) om af te sluiten zouden jullie nu de luisteraar in enkele zinnen kunnen zeggen waarom *moeten* ze nu naar Gelukkige Dagen van Beckett gaan kijken? (fv600273)
- (17) A: en gij gaat dan uw gedichten meebrengen of wat? B: ja want ik kan zo moeilijk beslissen wat dat ‘k ga nemen. ik moet er drie uitnemen en ze *moeten* een beetje verband hebben met elkaar vind ik en ‘t mag niet te zwartgallig zijn vind ik. (fv700058)

In (14), bijvoorbeeld, heeft het geen zin om de betekenis te beschrijven als een toestemming vanwege de spreker of wie dan ook aan een ‘generisch’ persoon om te gaan samenwonen in de aangegeven omstandigheden – wat de spreker hier wil uitdrukken is dat het volgens zijn/haar principes aanvaardbaar is om dit te doen in die omstandigheden. In (15)

geldt hetzelfde, maar door de negatie gaat het dan wel om onaanvaardbaarheid.⁹ En in (17) legt de spreker geen verplichting aan zichzelf op om gerelateerde gedachten mee te nemen, hij vindt het volgens zijn principes ‘aangewezen’ om dat te doen. Het verhaal van (16) is gelijklopend.

Overigens illustreren gevallen zoals (14), (16) of (17) zeer goed wat we daarnet ook al aangegeven hebben, nl. dat de notie van ‘moraliteit’ in de definitie van deze categorie breed opgevat moet worden: het hoeft niet te gaan om algemeen aanvaarde maatschappelijke principes (‘ethische normen’), het kan net zo goed gaan om persoonlijke overtuigingen en principes.

Het directieve gebruik van de modale hulpwerkwoorden omvat in onze analyse alle gevallen die duidelijk gekarakteriseerd kunnen worden als instructies – met een bepaalde kracht: een advies, verplichting of verbod, en bij extensie van het begrip ‘instructie’ ook een toestemming – aan (normalerwijze)¹⁰ de agentieve deelnemer in de stand van zaken i.v.m. de realisatie van die stand van zaken.¹¹ (Op het grote verschil tussen de twee hulpwerkwoorden in de frequentie van dit gebruik komen we terug in paragraaf 5.) Deze gevallen werpen overigens ook licht op de in paragraaf 1 opgeworpen vraag of het directieve gebruik überhaupt wel als inherent met de deontische betekenis geassocieerd beschouwd kan worden. Het antwoord is duidelijk: nee. Om volgende redenen.

In een aantal gevallen kan de ‘oprechtheidsconditie’ achter het directief (zie paragraaf 1) inderdaad nauwelijks anders zijn dan een deontische beoordeling (in de boven gedefinieerde zin). Zo b.v. in (18), een eenduidig directief geval van *mogen*: het zijn culturele (religieuze) principes die bepalen dat het de vrouwen in kwestie verboden wordt hun sluier uit te doen (11 van de 63 eenduidig directieve gevallen van dit hulpwerkwoord kunnen duidelijk als ‘deontisch geïnspireerd’ gekarakteriseerd worden). Idem in (19), een eenduidig directief geval van *moeten* (het enige overigens van de 18 eenduidig directieve gevallen dat onmiskenbaar als ‘deontisch geïnspireerd’ kan worden bestempeld).

(18) de Taliban spreken graag recht. en dat doen ze in een voetbalstadion. (...) deze vrouwen worden vandaag terechtgesteld. nadat ze het stadion zijn binnengevoerd krijgt het publiek ruim de tijd om ze te bekijken. dan moeten ze naar de

9 Het valt overigens op dat in 5 van de 7 eenduidig deontische gevallen van *mogen*, d.i. 71.4%, negatie aanwezig is, een aandeel dat veel hoger ligt dan het globale percentage van negatiegevallen bij *mogen* (33%), of dan het percentage negatiegevallen bij eenduidig deontisch *moeten* (2 van de 9, d.i. 22.2%). Gegeven het relatief kleine aantal gevallen is het onzeker of we daar conclusies aan mogen vastknopen (geen van beide vergelijkingen haalt de significantiedrempel van .05 op de χ^2), temeer omdat van de 16 ambigue gevallen van *mogen* met (o.m.) een deontische betekenis er slechts 4 (25%) negatief zijn.

10 In enkele gevallen in onze data is het niet letterlijk een agentieve deelnemer in de stand van zaken die aangesproken wordt door de directief. Maar het gaat daarbij dan telkens om (semantisch) passief-achtige constructies die conceptueel wel een agens impliceren, en het is die laatste die aangesproken wordt door de directief. Een voorbeeld: *dan moet het in elk geval af zijn* – de geadresseerde van de directief is een op de achtergrond aanwezige persoon (of groep personen) die ‘het’ afmaakt, ook al wordt die niet talig gerealiseerd.

11 Een eigenschap van de directieve gebruiken van deze hulpwerkwoorden die hen onderscheidt van niet-directieve, deontische of dynamische gebruikswijzen, is de mogelijkheid om een ‘bronbepaling’ toe te voegen, d.w.z. een *van*-bepaling die de ‘originator’ van het bevel, de toestemming, enz. aanduidt (vgl. *dat mag niet van mama*). Bij de zuiver deontische en de dynamische gevallen lijkt dat niet mogelijk. Dit is uiteraard een argument te meer voor de scheiding van met name de directieve en de deontische gevallen.

rand van het strafschoopgebied gaan. en zelfs nu *mogen* ze hun sluier niet uitdoen. (fv601354)

- (19) zoals uit het voorgaande blijkt is seksualiteit huwelijk en voortplanting onverbreekelijk met elkaar verbonden. in de praktijk werd dit vertaald in een strenge reglementering van seksualiteitsbeleving. binnen het huwelijk *moest* men zich beperken. zon- en feestdagen kwamen niet in aanmerking. ook vrijen tijdens de vasten of advent was uit den boze. (fv400209)

Maar in heel veel andere directieve gevallen is het (vaak op grond van de ruimere context) heel duidelijk dat de oprechtheidsconditie een kwestie is van potenties of onvermijdelijkheden of praktische eigenschappen voortvloeiend uit situaties of individuen daarbinnen, los van welke ethische principes ook, d.w.z. van noties die thuishoren onder de noemer van de dynamisch modale betekenissen. Zo is (20) een dynamisch geïnspireerd geval van directief *mogen*: de toestemming komt niet voort uit morele overwegingen, maar puur uit praktische overwegingen i.v.m. de duidelijkheid van het resultaat van de handeling (ten minste 4 van de eenduidig directieve gevallen van dit hulpwerkwoord zijn van dit type). En (21) is een dynamisch geïnspireerd geval van directief *moeten*: het feit dat Ajax verplicht is om in Rotterdam te spelen is geen kwestie van morele overwegingen, maar is een puur praktisch voortvloeisel van de onvermijdelijkheden van de voetbalkalender (zo zijn er 5 onder de eenduidig directieve gevallen).

- (20) A: mevrouw moeten wij die riviertjes ook blauw kleuren? B: dat *mag* je doen ja. da's misschien inderdaad een goed idee om eventjes dat water ook met blauw te overtrekken. (fv400025)
- (21) A: aanstaande zondag moet Feyenoord in Amsterdam spelen? B: ja. nee in Rotterdam. A: en dan Ajax *moet* naar Rotterdam? B: ja. (fn000728)

In een enkel geval kan zelfs een boulomaïsche beoordeling als inspiratiebron aangeduid worden. (22) is het enige vrij duidelijke geval van dat type in onze data, met directief *mogen*: de toestemming komt wellicht voort uit een inschatting van het type 'wat vinden wij en/of het publiek leuk om naar te luisteren' (er zijn geen vergelijkbare gevallen bij *moeten* te vinden in ons materiaal).

- (22) A: en heb je zelf d'rvoor gezorgd dat je daar *mocht* spelen in Dranouter of is d'r iemand ne keer geweest naar een optreden of zo? B: we hebben gespeeld in Dranouter in de hoop dat ze ons gingen vragen daarna. omdat ze zelf zeggen van we laten hier een aantal groepen optreden en dan kiezen we daaruit een aantal mensen die kunnen spelen op 't festival. (fv400448)

Maar in de overgrote meerderheid van de directieve gevallen van beide hulpwerkwoorden is de aard van de motiverende kracht helemaal onbepaald, zelfs als de bredere context mee in beschouwing wordt genomen. (23) en (24) illustreren dit voor *mogen*, (25) en (26) voor *moeten*.

- (23) volgens mij is 't niet zo dat ik *mag* passen. maar ik pas nu omdat ik geen dingen heb om hier neer te leggen. dus daarom zei ik dus pas. (fn000307)
- (24) A: wat vind je d'r van dat leerlingen graag dat soort boeken op hun lijst zetten? B: ik begrijp dat ze dat soort boeken graag lezen. (...) nou één mogen ze d'rop zetten en meer niet. zeker straks niet als ze nog maar een maximum van twaalf boeken krijgen te lezen. dan *mag* er één zo'n boek op en meer niet. (fn00129)
- (25) ik zou zeggen dat er daar misschien vijftien percent bij is die dat [literatuur] belangrijk vindt voor zichzelf. en op 't einde van die opleiding zijn d'r misschien veertig procent die dat belangrijk vinden. de rest zal dat doen maar zal die jeugd waar ze mee te maken hebben niet kunnen warm maken niet kunnen verleiden. want ze *moeten* ook zoveel doen hè en vooral die cognitieve dingen zijn belastend en zo. (fv400136)
- (26) de waterzuiveringsmaatschappij Aquafin heeft enkele van zijn zuiveringsstations voorgesteld. tien jaar geleden heeft Aquafin van de Vlaamse regering de opdracht gekregen om het Vlaamse afvalwater te zuiveren. de Europese Commissie heeft België onlangs op de vingers getikt omdat het de Europese normen niet gehaald heeft. dat had gebeurd *moeten* zijn tegen eind achtennegentig. Aquafin maakt zich sterk dat ze over een jaar of vier vijf de normen wel haalt. (fv600444)

In (23) b.v. (afkomstig uit een spelcontext) zegt de spreker dat hij iets niet mag omwille van de spelregels – maar is dat een deontisch geïnspireerd verbod (d.w.z., is het een kwestie van een morele verplichting om de regels van het spel te volgen), of is het dynamisch geïnspireerd (d.w.z., is het gegeven de spelcontext in principe 'praktisch' niet mogelijk te passen)? En doet het er toe welke van de twee het is? Of in (25) (afkomstig uit een gesprek over de opleiding en taken van kleuteronderwijzers), is het feit dat onderwijzers verplicht zijn veel verschillende dingen te doen een kwestie van morele overwegingen van het schoolbestuur of schoolwezen, of is het een kwestie van praktische consequenties van de noodzaak om het schoolsysteem efficiënt te laten functioneren? En doet het terzake? (De situatie is niet anders in (24) en (26), en de tientallen andere gevallen van dit type in onze steekproef.)

Trouwens, ook in de directieve gevallen die wel duidelijk deontisch of dynamisch of boulomaïsch geïnspireerd zijn (waaronder de hierboven geciteerde) is het steevast erg duidelijk dat niet die 'oprechtheidsconditie' centraal staat in de uiting, maar wel de directief om in de aangegeven zin te handelen. De oprechtheidsconditie speelt enkel op de achtergrond een rol, of is zelfs enkel een 'bijverschijnsel' van de context.

Merk overigens ook op dat er behoorlijk wat gevallen zijn met ambiguïteit tussen een directieve en een dynamische betekenis, vooral dan bij *moeten* (let op: het gaat hier om ambiguïteit tussen een zuiver dynamische lezing zoals hiervoor gedefinieerd, en een directieve lezing ongeacht de aard van de oprechtheidsconditie bij deze laatste). (13) hierboven is een illustratie van zo'n geval met *mogen*. Als ambiguïteit tussen betekenissen inderdaad als een signaal van (ten minste historische) verwantschap of relatie beschouwd mag worden (zie paragraaf 3), dan mogen we hieruit afleiden dat de directieve betekenis niet per se, of enkel, met de deontische betekenis een band heeft, maar evenzeer met de dynamische.

Al het voorgaande samen suggereert toch wel heel sterk dat de directieve betekenis – of het directieve ‘gebruik’¹² – van deze hulpwerkwoorden (en dus wellicht ook van andere zo gebruikte vormen, zoals de adjectieven *verboden (zijn)* of *verplicht (zijn)*) als iets volledig apart gezien moet worden, en niet als onderdeel van de deontische betekenis. En de deontische of dynamische of boulomaïsche of welke andere betekenis ook die op de achtergrond bij sommige van deze directieve gebruiken aanwezig is, is wellicht niet meer dan een contextueel geïmpliceerd (of misschien zelfs niet eens geïmpliceerd maar enkel als bijverschijnsel optredend) ‘nevenproduct’, eerder dan een onderdeel van de betekenis van deze directieve gebruikswijze.

5 Performativiteit en de imperatieve modus

Het is nuttig even te kijken naar de rol van ‘performativiteit’ in het gebruik van de modale hulpwerkwoorden in onze steekproef, enerzijds omdat dat de bovenstaande analyse van de status van het directieve gebruik van deze vormen versterkt, en anderzijds omdat het een antwoord biedt op de vraag naar de relatie tussen dit directieve gebruik van de hulpwerkwoorden en de imperatieve modus.

De notie van performativiteit is bekend uit de taalhandelingstheorie¹³ – maar de manier waarop het begrip hier gehanteerd wordt correspondeert niet (helemaal) met de traditionele definitie ervan in die taalhandelingstheorie. Performativiteit zoals hier gebruikt betreft de vraag naar de aanwezigheid van ‘commitment’ vanwege de spreker in taalvormen: een vorm is ‘performatief’ als de spreker er zelf toe ‘committed’ is; als dat niet het geval is, dan is de vorm ‘descriptief’.

Ook in deze definitie is het begrip uiteraard in de eerste plaats relevant voor het domein van taalhandelingen. Bij de uiting van een zin stelt de spreker automatisch een bepaalde handeling t.a.v. de hoorder (hij ‘performs’ de handeling), en de uitvoering (‘performance’) van de handeling is inherent aan de uiting van de zin. Dus, als een spreker tegen zijn huisgenoot zegt *maak dat je uit mijn schommelstoel komt*, dan ‘performeert’ hij met het uiten van die zin automatisch de handeling van het uitvaardigen van een bevel. Maar een taalhandeling kan ook descriptief weergegeven worden: als iemand zegt *Jan beveelt je uit zijn schommelstoel te komen*, dan is het bevel niet performatief, maar descriptief. (De zin in zijn geheel is uiteraard wel weer performatief: bij het uiten ervan stelt de spreker automatisch de handeling van het mededelen van informatie aan de hoorder.)

Zoals betoogd in Nuyts (2001a) is de notie van performativiteit echter ook relevant bij bepaalde kwalificerende uitdrukkingen, en dan met name (enkel) bij ‘attitudinale’ uitdrukkingen (dus bij evidentieële, epistemische, deontische en boulomaïsche uitdrukkingen, maar niet b.v. bij dynamische uitdrukkingen – zie ook Nuyts 2005a, 2006). En hier

12 Kan je ‘bevel’ of ‘toestemming’ bestempelen als de ‘betekenis’ van de hulpwerkwoorden in dit gebruik? Zeg je van de imperatieve modus dat hij die ‘betekenis’ heeft? Een theoretisch probleem waar we hier niet verder op kunnen ingaan.

13 In de taalhandelingstheorie betreft de kwestie van performativiteit het gebruik van (o.m.) bepaalde werkwoorden (zoals *beloven* of *bevelen*) in performatieve formules zoals *hierbij beloof/beveel ik je om de vaat te doen*, en de vraag wat die werkwoorden (maar niet andere) geschikt maakt voor dat gebruik (zie b.v. Searle 1989).

betreft het dan de vraag of er commitment is vanwege de spreker t.a.v. de kwalificatie van de stand van zaken. Meer bepaald is een attitudinele uitdrukking performatief als ze de weergave is van de overtuiging van de spreker zelf, op het spreekmoment – de spreker is m.a.w. zelf ‘committed’ tot de beoordeling. In een descriptief gebruik van attitudinele uitdrukkingen daarentegen rapporteert de spreker enkel over een oordeel dat iemand anders erop na houdt, of dat hij eventueel zelf ergens in het verleden heeft gemaakt, of hij formuleert eventueel een hypothese over een mogelijke beoordeling, maar steeds zonder dat er enige (aanwijzing van een) eigen ‘commitment’ is van die spreker t.a.v. de beoordeling op het moment van het spreken. Hoewel performativiteit hier dus een duidelijke verwantschap heeft met dat bij taalhandelingen, gaat het toch om ietwat verschillende dingen (zie ook Nuyts 2001a, 2005a, 2006).

Zoals aangetoond in Nuyts (2001a) kan *kunnen* met epistemische betekenis enkel performatief gebruikt worden, niet descriptief, en wellicht geldt hetzelfde voor het epistemische of evidentieële gebruik van *moeten* en andere hulpwerkwoorden. Maar deontisch en directief *mogen* en *moeten* kunnen zowel performatief als descriptief gebruikt worden. (27a-b) illustreren respectievelijk het performatieve en het descriptieve gebruik van deontisch *mogen* (in (27b) als één van de mogelijke interpretaties: er zijn nl. geen eenduidige descriptief deontische gevallen van *mogen* in onze steekproef; de andere lezing van (27b) is een descriptief directieve); (28a-b)) illustreren resp. performatief en descriptief deontisch *moeten*; (29a-b) resp. performatief en descriptief directief *mogen*; en (30a-b) resp. performatief en descriptief directief *moeten*.

- (27) a op ‘t moment dat jij dialect gaat praten waar mensen bij kunnen zijn die ‘t niet verstaan ga je mensen uitsluiten en dat *mag* je niet. (fn000117)
b A: want bij mij op school daar zou dus geen protestant binnenkomen. (...) B: en waarom zouden er geen protestant[en] bij jou op school *mogen* komen lesgeven? (fn000272)
- (28) a ik moet er drie uitnemen en ze *moeten* een beetje verband hebben met elkaar vind ik (fv700058)
b volgens de wethouder komt in de klokkenluidersregeling te staan dat ambtenaren wel met serieuze klachten *moeten* komen. (fn005402)
- (29) a heb je nog veel te vertellen? (...) ah *moogt* de gij gerust nog ne keer bellen. (fv901044)
b Karolien had vlak voor dat ze overleden is de week daarvoor hè had ze nog een eike gebakken en tussen de boterham. die *mocht* ze niet eten hè. de lever was ook aangetast. eieren waren verboden. (fv400069)
- (30) a A: en vandaag ook de keuzevoorwaarden in de bus gehad? B: ik heb de brief zien liggen maar ik heb ‘m nog niet opengemaakt. was dat de nieuwe CAO? A: ja nou niet CAO de nieuwe vorm van arbeidsvoorwaarden dat je wat meer keuzes hebt. en dat je in feite een beetje op beperkte schaal een individueel pakket kunt samenstellen. (...) *moet* je maar ‘ns kijken. (fn008030)
b zij moeten extreem hygiënisch gekleed zijn. dus alle uurwerken ringen uit. ze *moeten* een hoofdkapje dragen daar nen helm bovenop. (fv400070)

Gevallen zoals (27) en (28) passen helemaal in het plaatje van de performativiteit zoals die in het spel is in attitudele uitdrukkingen in het algemeen. In (27a), b.v., is het de spreker zelf die oordeelt dat het moreel onaanvaardbaar is mensen uit te sluiten op basis van taalgebruik. Doordat de uiting een generisch karakter heeft suggereert de spreker ook enigszins dat zij een meer algemeen moreel principe hanteert, en dat ze dus de stem vertolkt van een grotere groep van mensen. Ten minste contextueel wordt dus de suggestie gewekt dat de deontische beoordeling ‘intersubjectief’ is, en niet ‘subjectief’ (Nuyts 2001a, b, 2006). Maar dat verandert niets aan het feit dat de spreker op het spreekmoment ook zelf volmondig achter de beoordeling staat, en daarom is de uiting performatief. In (de deontische lezing van) (27b) daarentegen is de deontische uitdrukking helemaal geen weergave van de persoonlijke overtuiging van de spreker zelf i.v.m. de aanwezigheid van protestantse lesgevers in de school, hij/zij werpt enkel de vraag op waarom anderen (mogelijk met inbegrip van de hoorder) zo’n deontisch oordeel zouden kunnen hebben over die stand van zaken. De spreker rapporteert hier dus enkel over een deontisch oordeel dat anderen erop na houden, maar drukt er hoegenaamd geen eigen ‘commitment’ toe uit – de uitdrukking is dus descriptief. Het verhaal in (28) is vergelijkbaar, behalve dan dat de performatieve beoordeling in (28a) duidelijk subjectief is, en niet intersubjectief, door de aanwezigheid van de ‘subjectieverder’ *vind ik*.

De gevallen in (29) en (30) daarentegen omvatten aan- of afwezigheid van performativiteit van het type zoals dat in taalhandelingen aanwezig is: vaardigt de spreker met de uiting zelf een toestemming, bevel of verbod uit, of niet? Of rapporteert hij dus alleen maar over zo’n directief, die door iemand anders uitgevaardigd is/was? In (29a) b.v. geeft de spreker door en met de uiting van de zin de toestemming aan de hoorder om later nog eens terug te bellen, terwijl hij in (29b) enkel een mededeling doet, en die omvat informatie over (of ‘beschrijft’) een (verleden) toestemming van iemand anders (de artsen). En in (30a) geeft de spreker met de uitspraak het sterke advies aan de hoorder om de brief te lezen, terwijl de spreker van (30b) enkel meedeelt wat anderen hebben verordend. Dit gebruik van de hulpwerkwoorden past dus echt wel in hetzelfde patroon als dat van de taalhandelingen – en dus van de zinsmodi als de meest directe (of toch zeker meest in de grammaticale structuur van de taal ingewortelde) vormelijke uitdrukking van die taalhandelingen.

En daarmee raken we ook meteen aan de vraag hoe dit directieve gebruik van de hulpwerkwoorden dan wel gerelateerd is aan de imperatieve zinsmodus: de crux zit precies – tenminste gedeeltelijk – in de mogelijkheid tot descriptief gebruik. De zinsmodi – de imperatief b.v. – kunnen nl. enkel performatief gebruikt worden, ze laten helemaal geen descriptief gebruik toe. In dit verband spreken de frequenties van het performatieve en het descriptieve gebruik van *mogen* en *moeten* boekdelen. Ze staan in tabel 2 – voor de volledigheid geven we meteen ook de informatie i.v.m. het deontische gebruik van beide vormen. Een paar gevallen van *mogen* kunnen zowel performatief als descriptief verstaan worden – als analisten konden we dus niet uitmaken wat de spreker precies op het oog had, ook niet na beschouwing van de bredere context. (Om één of andere reden is dat probleem niet opgedoken bij *moeten*.) De perf/desc-kolom geeft de frequentie van die gevallen. Om de zaken niet onnodig te compliceren geven we in de tabel geen aparte tellingen voor de verschillende types van ambiguïteit bij de twee vormen (zie tabel 1), de categorieën ‘deontisch ambigu’ en ‘directief ambigu’ omvatten alle ambigue gevallen waarin respec-

tievelijk de deontische en de directieve betekenis optreden. De tabel geeft per semantische categorie het absolute aantal gevallen ('n') van performatieve, descriptieve en 'perf/descr'-gevallen, alsook het relatieve aandeel van elk binnen die betekenis categorie ('%').

			performatief		descriptief		perf/descr	
			n	%	n	%	n	%
<i>mogen</i>	deontisch	eenduidig	6	85.7%	0	0.0%	1	14.3%
		ambigu	7	43.8%	8	50.0%	1	6.3%
		totaal	13	56.5%	8	34.8%	2	8.7%
	directief	eenduidig	8	12.7%	52	82.5%	3	4.8%
		ambigu	4	23.5%	11	64.7%	2	11.8%
		totaal	12	15.0%	63	78.8%	5	6.3%
<i>moeten</i>	deontisch	eenduidig	3	33.3%	6	66.7%	0	0.0%
		ambigu	17	68.0%	8	32.0%	0	0.0%
		totaal	20	58.8%	14	41.2%	0	0.0%
	directief	eenduidig	1	5.6%	17	94.4%	0	0.0%
		ambigu	3	18.8%	13	81.3%	0	0.0%
		totaal	4	11.8%	30	88.2%	0	0.0%

Tabel 2: *Performativiteit in het deontische en directieve gebruik van mogen en moeten*

Als we deze frequentiegegevens bekijken dan valt meteen het zeer hoge aandeel van descriptief gebruikte vormen op, zeker als we dit vergelijken met wat we weten over epistemische uitdrukkingen. Bij de epistemische uitdrukkingen die zowel descriptief als performatief gebruikt kunnen worden (de adjectieven en de mental state predicaten; modale hulpwerkwoorden en adverbia met die betekenis kunnen enkel performatief gebruikt worden) is het performatieve gebruik absoluut de norm en vormt het descriptieve gebruik een minderheid (zie Nuyts 2001a). Bij de huidige deontische gevallen neemt het descriptieve gebruik echter een zeer ruim aandeel in, ook al blijven de performatieve gevallen in de meerderheid. Maar – nog veel opvallender, en cruciaal voor onze huidige vraagstelling – bij het directieve gebruik vormen de descriptieve gevallen zelfs een overweldigende meerderheid, bij de eenduidige gevallen nog veel meer dan bij de ambigue.

Dit laatste suggereert dan ook meteen heel sterk dat de relatie tussen de directieve gebruikswijze van de hulpwerkwoorden en de imperatieve modus in belangrijke mate een kwestie is van taakverdeling op het vlak van performativiteit: normalerwijze wordt de imperatieve modus gebruikt om een bevel of een toestemming of een verbod te 'performeren', en de hulpwerkwoorden vormen een alternatief als die handelingen descriptief moeten worden weergegeven.¹⁴ En dat laatste is relatief vaak nodig in alledaags taalgebruik

¹⁴ Er is natuurlijk nog minstens één ander alternatief, nl. het gebruik van taalhandelingswerkwoorden, zoals in *Jan beveelt je uit zijn schommelstoel te gaan*.

omdat men vaak moet kunnen verwijzen naar voorschriften of instructies vervat in regels en wetgeving, op allerhande geschreven documenten, uitgevaardigd door ‘gezagvoerders’, enz. Het feit dat (zowel absoluut als relatief) het aantal performatieve directieve gevallen van *mogen* wat hoger ligt dan dat van *moeten* heeft dan wellicht (ten minste gedeeltelijk, zie beneden) te maken met de aard van de imperatief. In zijn ‘standaardvorm’ heeft de imperatief immers de kracht van een bevel, en om hem voor een toestemming te gebruiken moet men allerlei linguïstisch materiaal toevoegen – ‘afzwakkers’, zeg maar – zoals partikels, of een subjectspronomen dat de geadresseerde ‘benoemt’. Dit maakt de imperatief voor een toestemming tot een wat ‘log’ vehikel (dat bovendien toch nog steeds een beetje de aura van zijn bevel-variant meedraagt), en een uiting met performatief *mogen* gebruiken is dan vaak net zo handig. Zo b.v. in (31).¹⁵

(31)	a	[bevel]	Ga zitten.
	b	[toestemming]	Gaat u maar gerust zitten hoor.
	c	[toestemming]	U mag gerust gaan zitten hoor.

Maar wellicht zijn er nog wel wat andere redenen waarom sprekers soms toch kiezen voor een performatief directief hulpwerkwoord i.p.v. een imperatief (en waarom we dus b.v. ook een weliswaar erg beperkt aantal performatieve directieve gevallen van *moeten* in ons materiaal hebben). Eén reden is ongetwijfeld het gebruik van directieven in (pseudo-) directe rede, van het type in (32) en (33) (2 performatief directieve gevallen van *moeten* en nog eens 2 van *mogen* zijn van dit type).

- (32) tante Caroline zegt ook als ik ‘s morgens zeg dat en dat en dat *moet* gedaan zijn als wij gaan werken dan is d’r niets gedaan want ‘t is te veel. (fv400360)
- (33) ik zeg je *mag* ‘m van mij wel een keertje proberen. ja bedoel ze mag ‘m best wel een keer mee hebben ook al zet ze ‘m thuis even op of gaat ze gewoon kijken van hé zoiets zoek ik. (fn000817)

In dergelijke gevallen is het natuurlijk niet de spreker zelf die de directief ‘performeert’, maar ze zijn niettemin als performatief geklasseerd omdat ze – zo stelt de spreker het althans voor – op een getrouwe manier de woorden van een andere spreker (of dezelfde spreker maar op een vroeger moment, zoals in (33)) weergeven (als ‘directe rede’), en voor die andere spreker (of dezelfde spreker op dat vroegere tijdstip) waren dit wel dege-

15 Overigens geldt het voorgaande voor het Nederlands, maar in andere talen is de situatie soms heel verschillend. In het Engels b.v. is het veel moeilijker een toestemming met een imperatief uit te drukken, zoals blijkt als men voor (31b) een Engels equivalent zoekt. Veel verder dan *do close the window (if you) please* geraakt men niet, en dat is nog steeds een (vriendelijk) bevel eerder dan een toestemming. Dit verschil heeft o.m. te maken met het feit dat het Nederlands over een brede waaier van partikels beschikt die als afzwakkers gebruikt kunnen worden, maar het Engels veel minder, en met het feit dat de Engelse imperatief i.t.t. de Nederlandse nauwelijks de insertie van een subjectspronomen toelaat (een uitzondering zijn negatieve imperatieven, b.v. *don’t you close that window*, maar daar geeft het pronomen aan de uiting zelfs het karakter van een bedreiging). In de logica van onze analyse zou men in het Engels dus een relatief hogere frequentie verwachten van het performatieve permissieve gebruik van de hulpwerkwoorden, in vergelijking met het Nederlands. Stof voor verder onderzoek.

lijk performatieve uitspraken. De huidige spreker 'herperformeert' dus in zekere zin de directief voor de oorspronkelijke spreker. Het is echter wel bekend dat de grenzen tussen directe en indirecte rede erg vaag zijn (zie b.v. Chafe 1994), en wat er uitziet of gepresenteerd wordt als directe rede bevat ongetwijfeld heel erg vaak een stevige dosis elementen die van de huidige spreker afkomstig zijn, en niet in het 'origineel' zaten. Het is dus perfect mogelijk dat gevallen van het type in (32) en (33) origineel als imperatieve waren geformuleerd, die door de huidige spreker met hulpwerkwoorden worden 'omschreven'. In dat geval hebben we hier in feite te maken met semi-(in)directe rede, en dan zijn de gevallen in zekere zin toch descriptief.

Nog een mogelijke reden om een performatief directief hulpwerkwoord te gebruiken eerder dan een imperatief, is beleefdheid (en dat geldt dan wellicht vooral voor het gebruik van *moeten* voor een bevel en van *mogen* in combinatie met negatie voor een verbod): een imperatief is uiteraard een erg directe manier om iemand iets op te leggen of te verbieden, en in sommige omstandigheden kan dat te offensief of 'gezichtsbedreigend' (zie Brown & Levinson 1987) zijn, en dan biedt de hulpwerkwoordelijke variant een uitweg, zeker als hij voorzien wordt van de nodige 'verzachters'. Vgl. (34a-b).

- (34) a Doe die deur dicht (asjeblijf)!
b Je moet die deur wel nog even sluiten (als het kan).

En ten slotte kan ook de dimensie van 'intersubjectiviteit' die hiervoor al genoemd werd een rol spelen.¹⁶ Bij een imperatief is in principe enkel de spreker zelf verantwoordelijk voor de directief. Maar in het alternatief kan, zelfs als het om een performatief geval gaat, eventueel wel de suggestie gewekt worden dat de spreker een bredere opinie vertolkt, dat hij m.a.w. de directief oplegt mede namens anderen of namens bredere principes of regels. Denk aan een situatie waarin iemand (tegen de wetgeving in) in een publieke ruimte rookt – en vergelijk dan uitspraken (35a) en (35b).

- (35) a Je mag hier niet roken.
b Rook niet. / Stop met roken.

Als je (35a) zegt, dan geeft je daarmee niet enkel te kennen dat je zelf wil dat de persoon stopt met roken, maar dan ligt meteen ook de suggestie voor de hand dat je daarmee een algemene regel vertolkt. Die suggestie wordt niet gewekt als je (35b) gebruikt (zelfs al bestaat de regel).

Een vraag die we nu nog steeds niet beantwoord hebben is: waarom is er zo'n groot verschil in de frequentie van het directieve gebruik bij *mogen* en *moeten*? Voor de performatieve gevallen hebben we hierboven al een antwoord gegeven – maar directief *mogen* wordt ook veel frequenter descriptief gebruikt dan directief *moeten*. Waarom? Een volledig antwoord hierop moeten we schuldig blijven, maar een gedeeltelijk antwoord wordt gesuggereerd als we de rol van negatie in beschouwing nemen. Negatie in combinatie met

¹⁶ In de analyse in Nuyts (2001b) wordt deze dimensie enkel betrokken op attitudele kwalificatiele categorieën, maar uitbreiding naar (directieve) taalhandelingen ligt voor de hand.

directief *mogen* levert uiteraard een verbod op als taalhandeling, en dat effect is er niet bij directief *moeten* met negatie.¹⁷ En inderdaad: 19 eenduidige en 3 ambigue descriptieve directieve gevallen van *mogen* in onze steekproef, d.i. 34,9%, combineren met negatie (zoals al gezegd, bij directief *moeten* – zowel descriptief als performatief trouwens – is er geen enkel geval met negatie in onze steekproef). Met andere woorden, *mogen* wordt vrij systematisch gebruikt voor twee verschillende directieve functies (toestemming en verbod), terwijl *moeten* in essentie slechts één directieve functie heeft (bevel). Mogelijk ligt daarin een stukje van de verklaring voor de frequentieverschillen.

6 Besluit en nabeschoouwingen

In deze bijdrage hopen we vooral twee dingen te hebben aangetoond.

Ten eerste, dat deontische modaliteit een semantische categorie is die gedefinieerd moet worden in termen van de notie van (graden van) morele of ethische aanvaardbaarheid en noodzakelijkheid, en niet in termen van noties zoals toestemming of verplichting. Daarmee kan deontische modaliteit dan ook zonder verdere aarzeling in het rijtje van de attitudele kwalificatiele categorieën ondergebracht worden, naast de noties van epistemische en boulomaïsche modaliteit en sommige types van evidentialiteit (o.m. inferentie), noties waarmee het veel kenmerken gemeenschappelijk heeft, zoals b.v. het scalaire karakter, en het feit dat het betrekking heeft op de hele stand van zaken, en niet gebonden is aan de agentieve participant in die stand van zaken.¹⁸ Verstraete (2005) b.v. betoogt dat epistemische en deontische modaliteit niet echt vergelijkbaar zijn in termen van hun status als scalaire categorieën, omdat er bij deontische modaliteit ook een element van ‘bereidwilligheid’ van de ‘modal agent’ in het geding is (en dat is uiteraard gecorreleerd met een semantische binding met de agentieve participant in de stand van zaken), wat niet het geval is bij epistemische modaliteit (en ook niet bij boulomaïsche modaliteit en inferentiele evidentialiteit). Maar het kritieke punt is dat deze analyse uitgaat van de traditionele, maar dus onterechte, definitie van deontische modaliteit in termen van toestemming en bevel. Verstraetes argumenten gaan zeker op voor deze laatste dimensies (en dat is niet verbazingwekkend: klassieke taalhandelingscategorieën laten ook nauwelijks een scalaire analyse toe), maar niet voor de noties van morele aanvaardbaarheid of noodzakelijkheid, en dus de ‘echte’ categorie van deontische modaliteit.

Ten tweede hopen we getoond te hebben dat de dimensie van directiviteit, die zeer manifest aanwezig is in het gebruik van *mogen* en *moeten*, niet thuis hoort in het rijtje van kwalificatiele betekenissen waartoe epistemische, deontische of boulomaïsche modaliteit behoren, maar wel thuis hoort in het domein van de taalhandelingen, en op die manier slechts onrechtstreeks een link heeft met de net genoemde kwalificatiele dimensies, nl. in de zin dat deze laatste als ‘oprechtheidsconditie’ van de directief kun-

17 Wat negatie wél doet in combinatie met *moeten* is een erg complexe materie, ten dele ook omdat er verschillen zijn tussen regionale varianten van het Nederlands. We gaan hier niet verder op in, temeer omdat we geen enkel geval van directief *moeten* met negatie in onze steekproef hebben gevonden.

18 Deontische modaliteit deelt ook met de andere attitudele categorieën het belang van dimensies zoals performativiteit en (inter)subjectiviteit. Maar zoals we hiervoor gezien hebben gelden die ook voor taalhandelingscategorieën.

nen optreden. De discussie van Verstraetes (2005) argumenten hiervoor onderstreept dat nogmaals. Grammaticatheorieën die ook een systematische behandeling geven van het systeem van kwalificatiele dimensies, sluiten de dimensie van de illocutie of taalhandeling vaak mee in dat systeem in – zo b.v. in *Role and Reference Grammar* (Van Valin 1993, 2005) en *Functionele Grammatica* (Hengeveld 1989, Dik 1997). De illocutie wordt dan zelfs behandeld als het ‘hoofd’ van het systeem. Maar, zoals ook al betoogd in Nuyts (2001a:350ff), vanuit een cognitief perspectief bekeken lijkt dat niet erg adequaat, omdat kwalificatiele en illocutieve dimensies van een fundamenteel verschillende aard zijn. Kwalificatiele noties zijn basisdimensies van het menselijke denken (de ‘conceptualisering’; zie ook Nuyts 2005b). Maar illocutieve noties zijn helemaal niet conceptueel in die zin, het zijn geen basisdimensies van hoe we de wereld kennen en erover denken. Het zijn wél heel essentiële dimensies van communicatief gedrag, ze hebben m.a.w. betrekking op hoe we met andere ‘conceptuele systemen’ interageren, en meer bepaald met de types van doelstellingen die we daarbij kunnen hebben (en waarvoor taal specifieke middelen ter beschikking stelt om hen te ‘signaleren’). Dat betekent uiteraard niet dat er geen relaties bestaan tussen deze conceptuele en communicatieve dimensies: bepaalde conceptuele dimensies geven typisch (maar niet noodzakelijk) aanleiding tot bepaalde communicatieve doelstellingen of illocuties. Zo leidt epistemische onzekerheid over een stand van zaken b.v. typisch tot de formulering van een vraag i.v.m. die stand van zaken, en zoals we hiervoor ook gezien hebben behoren o.m. deontische (maar ook boulogische en dynamische) waarden i.v.m. een stand van zaken typisch tot de oprechtheidscondities van (d.w.z., ze geven aanleiding tot) directieve taalhandelingen m.b.t. die stand van zaken.¹⁹ Niettemin moeten die twee dimensies in een cognitief taalmodel duidelijk uit elkaar gehouden worden en behandeling krijgen in verschillende ‘compartimenten’ van de processystemen.

Overigens betekent dit alles dat de classificatie van vormen zoals *moeten* en *mogen* als ‘modale hulpwerkwoorden’ de werkelijkheid in feite onrecht aandoet: ze zijn dat in sommige gebruikswijzen, maar in andere (en bij *mogen* in het bijzonder in veruit de meeste gevallen) zijn het in feite illocutiemarkers, net zoals de zinsmodi.

● **Bibliografie**

- Auwers, J. van der & V. Plungian (1998).** Modality’s semantic map. *Linguistic Typology* 2, 79-124.
- Brown, P. & S. Levinson (1987).** *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, J., R. Perkins & W. Pagliuca (1994).** *The evolution of grammar*. Chicago: University of Chicago Press.
- Byloo, P., R. Kastein & J. Nuyts (2007).** On *certainly* and *zeker*. In: M. Hannay & G. Steen (red.), *Studies in English grammar*. Amsterdam: Benjamins, 35-57.

¹⁹ Het feit dat directiviteit een relatie heeft met deze conceptuele dimensies verklaart natuurlijk ook waarom taalvormen zoals de modale hulpwerkwoorden die twee types van betekenissen kunnen dragen: er is in de historische ontwikkeling van zulke vormen een natuurlijke aanleiding om die twee betekenistypes met elkaar te associëren binnen het gebruik van één vorm.

- Chafe, W. (1994).** *Discourse, consciousness, and time*. Chicago: University of Chicago Press.
- Coates, J. (1983).** *The semantics of the modal auxiliaries*. London: Croom Helm.
- Diepeveen, J., R. Boogaart, J. Brantjes, P. Byloo, T. Janssen & J. Nuyts (2006).** *Modale uitdrukkingen in Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands: Corpusonderzoek en enquête*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek / Münster: Nodus.
- Dik, S. (1997).** *The theory of functional grammar*. Berlin: De Gruyter.
- Goossens, L. (1983).** *Can and kunnen*. Dutch and English potential compared. In: F. Daems & L. Goossens (red.), *Een spyeghel voor G. Jo Steenberg*. Leuven: Acco, 147-158.
- Goossens, L. (1985).** Modality and the modals. In: M. Bolkestein, C. De Groot & L. Mackenzie (red.), *Predicates and terms in functional grammar*. Dordrecht: Foris, 203-217.
- Hengeveld, K. (1989).** Layers and operators in functional grammar. *Journal of Linguistics* 25, 127-157.
- Kratzer, A. (1978).** *Semantik der Rede*. Königstein: Scriptor.
- Nuyts, J. (1992).** *Aspects of a cognitive-pragmatic theory of language*. Amsterdam: Benjamins.
- Nuyts, J. (2001a).** *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam: Benjamins.
- Nuyts, J. (2001b).** Subjectivity as an evidential dimension in epistemic modal expressions. *Journal of Pragmatics* 33, 383-400.
- Nuyts, J. (2005a).** The modal confusion. On terminology and the concepts behind it. In: A. Klinge & H. Müller (red.), *Modality. Studies in form and function*. London: Equinox, 5-38.
- Nuyts, J. (2005b).** Brothers in arms? On the relations between cognitive and functional linguistics. In: F. Ruiz de Mendoza & S. Peña (red.), *Cognitive linguistics. Internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Berlin: Mouton, 69-100.
- Nuyts, J. (2006).** Modality. Overview and linguistic issues. In: W. Frawley (red.), *The expression of modality*. Berlin: Mouton, 1-26.
- Nuyts, J., P. Byloo & J. Diepeveen (2005).** *On deontic modality, directivity, and mood. A case study of Dutch mogen and moeten*. Wilrijk: Antwerp Papers in Linguistics 110.
- Ostaeven, G. Van & J. Nuyts (2004).** *De diachronie van kunnen*. Wilrijk: Antwerp Papers in Linguistics 109.
- Palmer, F. (1986).** *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. (2001).** *Mood and modality*. 2de editie. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. (1969).** *Speech acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. (1976).** A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5, 1-23.
- Searle, J. (1989).** How performatives work. *Linguistics and Philosophy* 12, 535-558.
- Valin, R.D. Van (1993).** A synopsis of role and reference grammar. In: R. Van Valin (red.), *Advances in role and reference grammar*. Amsterdam: Benjamins, 1-164.
- Valin, R.D. Van (2005).** *Exploring the syntax-semantics interface*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verstraete, J.-C. (2005).** Scalar quantity implicatures and the interpretation of modality. Problems in the deontic domain. *Journal of Pragmatics* 37, 1401-1418.

Boekbesprekingen

Johan De Caluwe, Georges De Schutter, Magda Devos en Jacques Van Keymeulen (red.). *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal* [Liber Amicorum]. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde-Academia Press, 2004. 1111 blz. ISBN 90 382 0651 8. EUR 25.

Vanuit warme herfstkleuren op het omslag van 'zijn' liber amicorum lacht Johan Taeldeman ons vrolijk toe. Zoals men hem kent dus, en wie hem niet kent heeft veel aan de redactionele inleidende schets van deze vakman die studenten en aankomende vakgenoten tot voorbeeld kan zijn: Taeldeman, veelzijdige linguïst die door toepassing van actuele fonologie in de dialectologie en door het benutten van veel dialectgegevens in de huidige fonologie van grote betekenis is; Taeldeman, altijd actief in het (doen) registreren van taalschatten uit heden en verleden (zie bijv. de bijdragen van Luysaert & Vandevere en van De Cubber in de bundel), krachtig in het inspireren van vakgenoten en studenten, 'leraar in de beste zin van dat woord', en een 'prototypische man van de taal'.

Meer dan honderd vakgenoten en vrienden schreven een bijdrage voor deze omvangrijke, fraaie feestbundel, die najaar 2004 verscheen bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Gentse universiteit. Vier vakgenoten hadden geen eenvoudig karwei aan hun redactionele taak voor dit boek, zoals het voor de lezer lastig is om zicht te krijgen op wat er allemaal aan de orde komt. De redactie, hoewel bekend met de voordelen van systematische woordenboeken, had kennelijk redenen om het te laten bij de op auteursnamen gealfabetiseerde inhoudsopgave, maar een indeling naar zaak-

gebieden en een zaakregister hadden dit boek beslist toegankelijker gemaakt. Het is ondoenlijk om hier in kort bestek recht te doen aan elke afzonderlijke bijdrage; het zijn vooral bijdragen die (goeddeels) buiten de taalkunde van het Nederlands, Fries, Nedersaksisch en/of Limburgs vallen, die ongenoemd blijven. Ik hoop de lezer enigszins van dienst te zijn met uiterst gecompliceerde weergaven, gegroepeerd volgens een globale indeling. Af en toe maak ik evaluerende opmerkingen of attendeer op inhoudelijke verbanden tussen artikelen.

Syntaxis

G. Booij beschrijft op heldere wijze idiomatische semantische en syntactische eigenschappen van de combinatie 'aan het' + infinitief in het Nederlands. Hij doet dat in een kader nauw verwant aan de constructiegrammatica, waarbij als introductie A. Verhagens uiteenzetting in *Nederlandse Taalkunde* jg. 10 no. 3-4 geschikt is en waarbij in evaluatieve zin J. Nuys' bijdrage aan de feestbundel: 'Componentiële modellen versus constructiemodellen?' de moeite waard is. Volgens Booij brengen niet-inchoatieve varianten met 'aan het' zinsconstructies met zich mee waarin het object voor die combinatie komt; net als bij constructies met 'te' komt dat neer op overdracht van syntactische valentie van het werkwoord aan de hele constructie 'aan het' + werkwoord resp. 'te' + werkwoord. Opmerkelijk is ook dat de 'aan het...'-constructie kan worden gebruikt als lakmoesproef voor scheidbaar samengestelde werkwoorden, vgl. *Ze zijn zwart geld aan het witwassen* (samengesteld) met *Ze zijn de deuren wit aan het verven*/*...aan het witverven

(niet samengesteld). In het eerste zinstype (met scheidbaar samengestelde werkwoorden) betreft het steeds conventionele activiteiten, wat Booij illustreert o.m. met het Nedersaksisch van Ruinen (Dr.): *Wej hept d'hiele middag an't knoln plokkn west* 'Wij zijn de hele middag aan het knollen plukken geweest', met *knoln plokkn* kennelijk als conventionele activiteit. In mijn verwante Stellingwerfs wordt eerder – met Noun-incorporation – *knolleplokken* gezegd; dat roept de vraag op naar de verhouding van dat verschijnsel en Booij's constructie. Men kan in het Stellingwerfs gemakkelijk zeggen dat men de hele middag *an et tabelle-invullen* 'aan het tabellen invullen' geweest is. In dit geval zou ik eerder denken aan een productief procédé en (nog) niet aan een conventionele activiteit, al betreft het gewoonte getrouwe bezigheden...

Zo'n fase heeft de indeling van de dialecten op grond van syntaxis nog niet bereikt. G. De Vogelaer, A. Neuckermans, V. Van den Heede, M. Devos & J. van der Auwera leveren dankzij SAND-materiaal een eerste voorstel, gebaseerd op spreiding van voegwoordvervoeging, pro-drop en subjectverdubbeling, het dubbele *niemand niet* en de volgorde *moet kunnen zwemmen* vs. *zwemmen kunnen moet*. Overduidelijk een eerste begin, dat vraagt om inbreng uit dialectgrammatica's, nuancering en verbetering: werk van Van Haeringen/Sassen laat zien dat voegwoordvervoeging zich ook voordoet in Zuidwest-Drenthe, de constructie 'moet kunnen zwemmen' komt niet voor in oostelijk Oost-Stellingwerf, helaas wordt er geen link gelegd met het werk van A. Pauwels, waarin, lang geleden al weer, over het hele taalgebied V-clusterpatronen in beeld gebracht zijn, etc.

H. Bennis en S. Barbiere leveren met hun overzicht van reflexieven in dialecten van het Nederlands een op zichzelf beperkte maar heldere indeling: oostelijk (Nedersaksisch): *zich + zichzelf*; Fries: *hem + hemzelf*; West- en Oost-Vlaams *hem + zijn eigen*; Vlaams en Limburgs: *zich + zijn eigen*; Antwerpse, zuidwestelijke en midden Nederlandse dialecten tenslotte hebben *zijn*

eigen in beide gevallen. Belangrijk is dat andere combinatiemogelijkheden uitgesloten zijn door de DP-refl.-structuur die de auteurs voor analoofen binnen de bindingstheorie beredeneren en waarmee de gevonden 'dialectindeling' te verklaren is, terwijl andersom de tentoongespreide theorie door de dialectverschillen en overeenkomsten geloofwaardig wordt. Wel moet de opvatting dat *zich* 'geleed' bestaat in *ze + -ig* (als possessief-affix) nog eens tegen het licht worden gehouden. Hoe zou zo'n geleed woord in het taalverleden (vanuit Westgermaans 'sik') kunnen zijn ontstaan en 'onbewust' als geleed geïnterpreteerd blijven?

A. Oosterhof en K. Rys constateren dat er in het Nederlandse taalgebied variatie is in betekenis en gebruik van verschillende typen generieke NPs en doen een suggestie voor vervolgonderzoek. Het opvallendst is dat in veel regionaal bepaalde variëteiten bep. enkelvoudige subject-NP's in generieke zinnen uitgesloten blijken te zijn. W. Van Langendonck beschrijft enkele categorieën van niet-telbare eigennamen en O. Leys betoogt dat uitbreidingen van het oude constructietype *Koning Albert* tot de (sub)typen *Vlaams minister Kelchtermans*, *Belgische premier Dehaene* in mediataal 'natuurlijk' en aanvaardbaar zijn. S. Theissen gaat aan de hand van een omvangrijk corpus in op de vraag of voegwoordelijke bijwoorden in de aanloop en/of op de eerste zinsplaats kunnen staan, W. Vandeweghe behandelt 'presentatief ER' en de definitie van 'subject', E. Coussé de pv-plaats in de hoofdzin en F. Devos nevenschikking in woordcombinaties.

Morfologie, lexicologie, lexicografie

F. Moerdijk vertelt over definities met een aanloopje, M. Hüning over *-achtig*, J. de Caluwe over de converterende kracht van bep. partikels en D. Geeraerts over zijn lexicografisch gebruikersonderzoek op internet (beperkt tot het soort gebruik van de Grote Van Dale). Interessant is D. van Schalkwyks overzicht 'Leksikografie in diens van die elf amptelijke tale van Suid-Afrika'.

Woordenboekdefinities van kerkelijke getijden doen P. van Sterkenburg concluderen dat woordenboeken lang niet altijd geven 'wat wij denken dat zij weten'. J. Van Keymeulen gaat in op de problematiek van de vernederlandsing van trefwoorden in dialectwoordenboeken. P. Heynderickx en S. Dieltjens brengen een case study van gebruik en effect van een woord als *lekker* in lifestyle magazines. T. Schoonheim denkt dat *soete* in Middelnederlandse persoonsnamen als *Avesoete* een suffix is en G. De Schutter zag in zuidelijke variëteiten de meervouds-s terrein winnen bij woorden op ...*er/el*. Niet door de standaardtaal gesteund suffixloos meervoud en zo ook grondwoorden in het enkelvoud op *-e* naast meervouden op *-s* (type *broere-broers*) boeken beperkte winst. H. Brok demonstreert 'De structuur van etnobotanische naamgeving', m.i. ook van belang voor semantische theorievorming. De Vlaamse variatie in uitdrukkingwijzen voor *doen alsof men van niets weet* wordt toegelicht door T. De Pauw en V. De Tier, en M. Devos bespreekt die tussen *schrijnwerker* en *timmerman*.

Dialectologie

S. Reker behandelt o.m. sjwa-gerelateerde eigenschappen en variatie in het Gronings om kanttekeningen te maken bij het opnemen van variëteiten in het Nederlands-Vlaamse taalgebied. De benefactiefconstructie in dat gebied is het onderwerp van T. Coleman en E. Dierick, en het *sk*-cluster in bep. Vlaamse dialecten dat van F. Cotman, C. De Wulf en G. Verleyen. H. Ryckboer behandelt een West-Vlaams geval van dialectpolarisering en J. Stroop brengt de t-deletie van de kleine woorden *niet* en *dat* in kaart. R. van Hout, J. Kruijssen, J. Swanenberg en T. van de Wijngaard delen mee dat de oude Zuidoost-Nederlandse enquête van Schrijnen, Van Ginneken en Verbeeten nu op internet te vinden is en wat die ons biedt. G. Coupé, R. Keulen en M. Ooms verslaan hun dialectfonologische excursie en I. Blomme en R. Belemans verklaren de verbreiding van Vlaamse witloof-benamingen.

Historische taalkunde

A. Berteloot vraagt zich af waarom in Nederlandse variëteiten een zestal werkwoorden met perfectieve betekenis die eerst het prefix *ge-* niet kregen in het voltooid deelwoord, niet resistent waren tegen analogiewerking door werkwoorden die wel *ge-* kregen. Uit zijn Middelnederlandse materiaal blijkt, met per werkwoord de nodige percentuele verschillen, dat de ene regio na de andere de overgeneralisatie te zien geeft, te beginnen in Holland/Utrecht. Berteloot stemt met een eerdere publicatie van M. Mooijaart in dat de vorm met *ge-* overal in gebruik geraakt is vanuit die regio's. Daarvoor geeft hij – in deze bijdrage althans – geen bewijs, en antwoord op de vraag waarom *ge-* zich in Holland/Utrecht heeft uitgebreid bij de bedoelde zes werkwoorden, wordt ook niet gegeven. Ook wordt niet helder waardoor een regio als Brabant langer resistent geweest zou zijn tegen de veronderstelde overname van het Hollands-Utrechtse gebruik dan bijv. het noordoosten en waarom er een vrij vroege invloed van het Hollands geweest zou zijn in de regio Limburg/Nederrijn; die dan weer gevolgd moet zijn door een stagnatie in de zestiende eeuw, dit terwijl gebleken zou zijn dat juist de snelle verandering in Brabant in diezelfde eeuw 'door Holland werd gedictieerd'. L. De Grauwe gaat in op 'gents vroegste klankgeschiedenis', H. Niebaum op de veelkleurige schrijftaal van een Dokkumer vroedvrouw van plm. 1700, J. van der Horst op syntactische ontwikkelingen in vaste werkwoordelijke verbindingen van het type 'mochten wij het onder ogen komen', J. Goossens brengt de ontwikkeling van gegemineerde *þ* in ons taalgebied in kaart, W. Pijnenburg behandelt de etymologie van *paling* en L. Van Durme die van Oost-Vlaams *boege*, *budze*.

J. Luyssaert en J. Vandevere dragen bij aan het inzicht in de betekenis van het toponymisch element *donk*, nl. door een hele reeks namen met dat element uit het Meetjesland systematisch te bekijken. Voorzichtigheidshalve sluiten ze aan bij een eerdere publicatie van L. Van

Durme: 'Doordat donken [in de bet. 'opduiking'] veelal in moerassige gebieden voorkwamen, ging het kenmerk 'in moerassige omgeving gelegen' zich mettertijd als dominant met het woord *donk* verbinden, vandaar uiteindelijk *donk* = 'moerassig gebied'.

A. Marynissen gaat uitvoerig in op de conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands, en T. Goeman beziet umlaut in het Nederlandse taalgebied vanuit het (historisch-)taalkundig perspectief van het noordoosten (men zal baat hebben bij voorafgaande kennismaking van eerdere publicaties op dit terrein). R. Vandenberghie ziet 14^e eeuwse taalmateriaal als een goede voorspeller van de vormvariatie van de prepositionele voegwoorden in het moderne Nederlands (en variëteiten).

Taal als erfgoed, taal in maatschappelijke context

De weinige aandacht die ik schenk aan de bijdragen op dit terrein is omgekeerd evenredig aan het hoge informatiegehalte ervan. Zo schrijft J. Berns over regionale taalvariatie in het gebruik van het Nederlands vanaf 1582 door de Staten-Generaal, en dat die niet tot problemen leidde, M. Boone over talige communicatie in het Vlaanderen van 1385-1505, W. De Cubber over oude vogelsoortbenamingen en J. Reynaert over het 'Gentse fragment' van *Der Naturen Bloeme*. W. Haeseryn vertelt over gewenst onderzoek t.g.v. normen voor 'Belgisch Nederlands', waarbij het Nederlands volgens huidige opvattingen een pluricentrische taal is. Dit artikel moet men eigenlijk lezen in samenhang met dat van G. Laureys over belgicismen in het Nederlands in vergelijking met finlandismen in het Zweeds van Finland. Beide artikelen zijn nuttig voor degenen die uitsluitend in randstedelijke normen denken. H. Van de Velde, R. van Hout en P. Adank gaan in op regionale verschillen in de hoge klinkers, e.e.a. op basis van de uitspraak van 160 leraren Nederlands, en standaardtalig *m'n* vs. *mijn* (poss.) varieert naar sekse en regio, ondervonden S. Gillis, H. Kloots

en M. Swerts. J. Vromans bespreekt Franstalige straatroepen in het 17^e/18^e-eeuwse Brussel(s) en R. Willemyns, J. de Groof, W. Vandenbussche & E. Vanhecke gaan in op taalkeuze en taalgebruik in Vlaanderens 19de-eeuwse gemeentekanselarijen. J. Cajot gaat in op het gebruik van Franse leenwoorden door Vlamingen en Nederlanders; men leze dit artikel in samenhang met dat van J. van Marle, die het verschil tussen zuidelijke dialecten en het Nederlands in genus-keuze bij die leenwoorden verklaart uit de sociaal-culturele drang tot een 'aparte status' voor het Romaanse stratum in het Nederlands. L. Cornips vertelt over sociale betekenis en morfo-syntactische verschijnselen van straattaal, M. Van Herreweghe en S. Slembrouck over Vlaamse tussentaal en teletekstondertiteling en T. Hagen over 'Het Nederlandse kleine-taal-gevoel 1800-1930'.

Boeiend is G. Janssens' bespiegeling 'Overleeft het Nederlands de 21^e eeuw?'. Het Nederlands gaat z.i. kerngezond de nieuwe eeuw in, maar het kan verkeren; terecht wijst Janssens op het gevaar van domeinverlies aan het Engels met name in het hoger onderwijs. Daarin moeten Engels en Nederlands hun eigen plaats hebben; de auteur gaat echter niet in op de tendens die ingezet is met meertalig voortgezet onderwijs, waarin meerdere vakken in het Engels worden aangeboden. Meertalig onderwijs in België en de toekomst ervan is het onderwerp van P. Van De Craen, R. van Bezooijen vernam een negatievere dialectattitude in Vlaanderen dan in Nederland, C. van Bree en E. van Dunné bleek dat binnen het geaffecteerd Nederlands kwantitatieve variatie voorkomt naar stad, sekse, leeftijd, formaliteit en foneem, en R. Vandekerckhove constateert dat de noordelijke vertrouwelijkheidspronomina *je*, *jjj* en *jou(w)* nog steeds weinig geïntegreerd zijn in de niet-dialectische omgangstaal van veel Vlamingen. A. van Santen en M. van der Wal brengen inzichten m.b.t. kindertaalontwikkeling van J. van Ginneken en enkele tijdgenoten voor het voetlicht.

Fonologie

S. de Vriendt zowel als L. Draye getuigen van intensief onderzoek naar onderliggende vormen en fonologische regels in het Brussels resp. het Zuid-Brabants. Kort maar interessant is de presentatie van woordmateriaal door F. Debrabandere dat voortonige versterking in het West-Vlaams illustreert. F. Hinskens en M. van Oostendorp verkennen de coronale nasaal-plosief clusters in de Nederlandse dialecten en kondigen een uitgebreidere studie aan. W. Zonneveld en M. Trommelen laten uit 'Sympathie voor Johan' aan het eind van deze *gigabundel* blijken hoe Taeldemans eerdere fonologische inzichten nog steeds actueel zijn, ondanks de voortschrijdende theorievorming. Er is nog steeds een door Taeldeman in 1980 al geprezen 'fruitful interaction' tussen theorie en dialectstudie. Zonneveld en Trommelen bieden een mogelijke oplossing voor de opaakheid van vroeger door Taeldeman besproken fonologische regels in het Vlaams, nu in het licht van de Sympathy-versie van de actuele optimaliteitstheorie. Maar ze geven toe dat die theorie voorlopig 'verre van oncontroverseel' is. In jg. 10 no. 3-4 van dit tijdschrift heeft H. van der Hulst een andere voorkeur laten blijken; ideaal leek hem een fusie van de zogeheten Government Fonologie en de Declaratieve Fonologie, d.i. een actuele variant van de Natuurlijke Generatieve Fonologie, een theorie die ik eerder op grond van een uitvoerige toetsing van uitgangspunten en beschrijvingsmogelijkheden verwierp (diss. 1991). *Watskebert* dan aan wezenlijke vorderingen in het tijdperk Taeldeman? Ook daarom blijft er reden om 'serieus te kijken naar reeksen verschijnselen in natuurlijke talen' zoals toen Taeldeman met onderzoek van variëteiten begon als bijdrage aan de fonologische theorievorming.

Henk Bloemhoff

h.bloemhoff@stellingwarfs.nl

Gisella Ferraresi. *Word order and phrase structure in Gothic.* Leuven: Peeters, 2005. X + 190 blz. ISBN 90 429 1694 X. EUR 65,00.

Aartsbischop Wulfila ('wolfje') vertaalde in de vierde eeuw na Christus delen van de Griekse Bijbel in het Gotisch; bewaard gebleven zijn grote delen van het Nieuwe Testament en een fragment van het Oude Testament (het boek Nehemia). Daarnaast is er nog een commentaar op het Evangelie van Johannes, de *Skeireins*, bewaard gebleven van de hand van een onbekende auteur. Het Gotisch is geen directe voorvader van een hedendaagse Germaanse taal, want Oostgermaans. Omdat het echter de oudste Germaanse taal is waarin teksten in redelijke hoeveelheid zijn overgeleverd (het oudste Oudengels dateert toch al weer van enkele eeuwen later), is het toch van groot belang voor de geschiedenis van de Germaanse talen. Het Gotisch bevat kenmerken die de andere Germaanse dialecten hebben verloren (vraagpartikels, reduplicatie in werkwoorden, resten van een synthetische lijdende vorm, prefixen zoals *ga-* (voorloper van *ge-*) die een wat lossere relatie tot het werkwoord hebben dan we in de latere dialecten zien, en vrije morfemen zoals *haidus* 'manier' die in de latere dialecten alleen nog als gebonden derivatieve morfemen voorkomen (*-heid, -hood*). Daarnaast zijn er voorzichtige aanwijzingen van het begin van verschijnselen die kenmerkend zullen zijn voor de latere Germaanse dialecten: asymmetrische woordvolgordes in hoofd- en bijzin (object-werkwoord in bijzin, V2 in hoofdzin – in het Gotisch na te speuren door de verschillende plaatsing van verbale partikels zoals *inn* 'in' in hoofd- en bijzin (Delbrück 1910), of de verschillende posities van het finiete werkwoord in de omschreven lijdende vorm in hoofd- en bijzin (bv. Eythórsson 1995). Al met al vormt het Gotisch interessant studiemateriaal voor ieder die zich in de diachronie van de moderne Germaanse talen wil verdiepen.

Een probleem waar elke onderzoeker van het Gotisch tegenaan loopt is het feit dat de

vertaling erg dicht bij het Griekse origineel blijft, zodat bijna elke uitspraak over de Gotische syntaxis eigenlijk meer iets zegt over de Griekse syntaxis dan de Gotische. Woordvolgordestudies dienen zich dus te beperken tot Gotische data die afwijken van het Griekse voorbeeld. Misschien is dat de reden dat Ferraresi zich in dit boek op voornaamwoorden, voegwoorden en zinspartikels concentreert; het hoofdstuk over infinitiefconstructies dat te vinden is in haar dissertatie uit 1997, waar dit boek op gebaseerd is, is in deze studie niet meer terug te vinden.

Het eerste hoofdstuk is inleidend en bespreekt het corpus Gotische teksten, eerdere studies van het Gotisch, en geeft een veel te summier samenvatting van het theoretische kader waarin de auteur werkt. Hoewel Ferraresi in haar analyse op Rizzi's 'split-CP' steunt, ontbreekt een duidelijke uiteenzetting, en dit wreekt zich in de rest van het boek.

Het tweede hoofdstuk behandelt het gebruik van voornaamwoorden in het Gotisch. Het Gotisch is een nul-subject taal: de werkwoorduitgangen zijn nog onderscheidend voor de zes permutaties van persoon en getal en een pronominaal onderwerp is nog niet verplicht. Als ze wel geplaatst worden zijn ze gewoonlijk emphatisch en contrastief, zoals te verwachten. De auteur houdt de driedeling *strong pronoun – weak pronoun – clitic* van Cardinaletti en Starke (1995, 1999) aan. Er is een verschil in zinspositie tussen volle NP's en pronomina: pronomina komen nooit in de VP voor, alleen in hogere posities; en binnen de pronomina is er nog een verschil tussen object en subject pronomina omdat alleen de laatste in de hogere Top(ic)P kunnen voorkomen. Dit zou betekenen dat alleen subjectpronomina 'strong pronouns' kunnen zijn; op zich plausibel omdat ook in andere talen object en subjectpronomina zich asymmetrisch gedragen (zie bv. Bošković 2004). Ferraresi probeert te argumenteren dat *ita* (nom/acc van het onzijdig pronomen) een clitic is omdat het enkel als object voorkomt en nooit in de contrastieve eerste positie; de getallen zijn echter zo laag (15 voorkomens in totaal) dat

zulke conclusies niet houdbaar zijn. Vergelijk de getallen voor *ina* (nom/acc van het mannelijke pronomen): slechts 3 van de 359 voorkomens staan in de eerste positie, en volgen hierin nog het Griekse voorbeeld (62). Dat het aanwijzend voornaamwoord *pata* 'dat' in postverbale, en zelfs zinsfinale positie voorkomt (een *end focus* positie bij uitstek) en zich dus meer als een NP gedraagt dan een pronomen, is wel een interessant gegeven omdat hier eventueel een grammaticalisatie-scenario in schuilt; Ferraresi gaat hier niet op in.

Het derde hoofdstuk, *Reflexive Pronouns*, komt veel beter uit de verf. Ferraresi onderscheidt reflexieven die een argument van het werkwoord uitdrukken en reflexieven die dat niet doen: de eerste categorie heeft de status van een NP, de tweede is een veel zwakker element. In het Gotisch hebben beiden dezelfde vorm (*sik*) maar het tweede gedraagt zich anders, nl. als een clitic op het werkwoord. Ferraresi legt een interessant verband tussen de opkomst van de laatste categorie, het verval van de synthetische (medio-)passief, en de *-na*-werkwoorden van het Gotisch: derivatieve morfologie van werkwoorden van verandering, afgeleid van ergatieve bijvoeglijk naamwoorden en deelwoorden: *mikilnan* 'groot worden', *swinþnan* 'sterk worden' (dezelfde stam als het Nederlandse *gezwind*), etc. Wulfila kan een en hetzelfde werkwoord met zowel een mediopassief Gotisch werkwoord vertalen als met een *-na*-werkwoord: in het eerste geval wordt de externe (=subjects-) rol geabsorbeerd, in het tweede geval was die rol er vanaf het begin al niet. De nieuwe omschreven lijdende vorm met *wairþan* 'worden' zal de *-na*-werkwoorden uiteindelijk verdrongen hebben; in het Gotisch is er nog congruentie tussen deelwoord en onderwerp, en is *wairþan* meer koppelwerkwoord dan hulpwerkwoord van de lijdende vorm. De hedendaagse Germaanse talen hebben hier voor verschillende opties gekozen: *They fill the boat; The boat is filled/full; The boat fills* tegenover *Zij vullen de boot; De boot is gevuld/vol; De boot vult zich*. In het Oudijlands is de clitic

sik verder grammaticaliseerd tot een nieuwe mediopassief op *-sk*.

Het vierde hoofdstuk behandelt voegwoorden en zinspartikels (zowel van modaliteit als van clause-typing), diachroon gezien een weinig stabiele categorie; discourse-elementen (zoals het Nederlandse *dus*, *heus*, het Duits *denn*, *schon* etc) zijn vaak geen lang leven beschoren omdat hun expressiviteit in het dagelijks gebruik al gauw devalueert en sprekers dan op zoek gaan naar een nieuwe vorm (Stein 1985). Deze nieuwe vormen worden vaak gerecruteerd uit bestaande voegwoorden of adverbia die dan een nieuwe meer discourse-achtige rol krijgen: ze kondigen een verandering van topic of thematiek aan, of manipuleren presupposities (vgl. bijvoorbeeld de opkomst van het zinsfinale gebruik van *toch?* in min of meer retorisch bedoelde vragen in het huidige Nederlands). Veel van dit soort woordjes in het Gotisch hebben geen cognaten in de andere Germaanse talen. Interessant zijn de clitics *-u*, een vraagpartikel (ja/nee vragen), en *-uh*, een coördinerend partikel verwant aan het latijnse *-que*. Hoewel beide oorspronkelijk respectievelijk een clause-typing element en een voegwoord geweest zullen zijn, hebben zij in het Gotisch een discourse-achtige functie ontwikkeld: volgens Ferraresi voegt de (niet verplichte) aanwezigheid van *-u* een emotioneel kleurtje aan de vraag toe, van verrassing of teleurstelling; *-uh*, waarnaast het ook meer neutrale voegwoord *jah* bestaat, introduceert een nieuw element in de discourse. Al deze elementen zijn eerste-positie elementen: ze komen hoog in de zin voor, of, in het geval van clitics, clitiseren aan het eerste element van de zin.

Een tweede groep partikels heeft wel cognaten in de hedendaagse Germaanse talen: *nu* 'nu', *þan* 'dan/toen', en *auk* 'ook'. Evenals hun hedendaagse parallellen hebben deze elementen meerdere functies: voegwoord, bijwoord en discourse-achtig partikel. Als partikels hebben ze een aparte positie in de zin: na de eerste constituent of in sommige gevallen na het eerste woord, waardoor de eerste constituent kan

worden opgesplitst. Ferraresi noemt ze dan ook 'tweede-positie partikels'. Het partikel *þan* kan daarbij nog als een clitic middenin een woord staan, bijvoorbeeld tussen een verbaal prefix en het werkwoord. De discourse-functie van deze elementen wordt te summier besproken om een vergelijking met bijvoorbeeld *nu*, *dan* en *ook* in het hedendaags Nederlands te maken; in het Nederlands kan *nu* bijvoorbeeld een topic of thema na een interruptie opnieuw oppakken: *deze man*, *nu*, ... en het zou interessant geweest zijn dit gebruik met het Gotisch te vergelijken. *þan* en *auk* komen ook samen voor, waarbij een vergelijking met de discourse-functie van het Nederlandse *dan ook* voor de hand ligt, maar Ferraresi geeft te weinig informatie om zo'n vergelijking mogelijk te maken.

Er valt op deze studie dus wel een en ander af te dingen. Het Engels is grammaticaal maar weinig soepel, en de lezer wordt af en toe door onjuist gebruik van structurelementen als *here*, *in fact* en *on the other hand* danig op het verkeerde been gezet, wat vooral leesbaarheid van de toch al weinig inzichtelijke theoretische argumentatie nadelig beïnvloedt. Een tweede, veel groter, bezwaar is dat het werk nog steeds sterk het karakter van een dissertatie heeft. In het eerste hoofdstuk komen bijvoorbeeld verschillende theoriën van taalverandering, met name syntactische verandering, aan bod. Deze bespreking dient geen ander doel dan de belezenheid van de auteur te etaleren, omdat de rest van het boek, een synchrone studie, zich niet met diachronie bezighoudt, en de theoriën verder niet toetst. Zo'n sectie was op zijn plaats in de dissertatie waarop deze studie is gebaseerd, maar had m.i. bij de revisie voor deze handelseditie geschrapt moeten worden, ook omdat belangrijke literatuur die sinds 1997 (de datum van de oorspronkelijke dissertatie) verschenen is niet genoemd wordt; ik denk met name aan Roberts & Roussou (1999, 2003). Ook het inleidende stuk over informatiestructuur in datzelfde hoofdstuk is nauwelijks relevant voor de rest van het boek. Andere informatie, die wel rele-

vant is, wordt ons onthouden. De dissertatie bevatte oorspronkelijk een uiteenzetting van de verschillende functionele projecties die Rizzi (1997) heeft voorgesteld als uitbreiding van de CP ('Complementizer Phrase'): ForceP, FocP, TopP, FinP. In deze handelseditie is deze uiteenzetting geschrapt. Toch refereert de auteur in de volgende hoofdstukken veelvuldig aan deze uitleg, bv.: '[T]aking the structure I discussed in Chapter 1, I will propound that these two positions are [Spec,FinP] and [Spec,AgrP]' (p. 39). Ook het laatste hoofdstuk zou veel beter tot zijn recht komen als de discourse functies van de diverse elementen wat inzichtelijker werden beschreven, met voorbeelden. Ferraresi beperkt zich nu tot weinig verhelderende citaten uit andere werken. Het grootste probleem van deze studie is echter het ontbreken van een duidelijke probleemstelling. Nergens wordt duidelijk waarom Ferraresi ervoor gekozen heeft juist deze aspecten van het Gotisch te onderzoeken en niet andere; het gekozen theoretische kader staat haar toe de verschillende discourse partikels in aparte projecties te mikken, maar wat daar de meerwaarde van is wordt niet duidelijk. Toch biedt het materiaal wel degelijk aanknopingspunten voor een inzichtelijk scenario van syntactische verandering.

Veranderingen in de linkerrand van de hoofdzin – want daar hebben we het met de voornaamwoorden, de partikelmaterie en het ontstaan van de omschreven lijdende vorm in feite over – zijn voor het Germaans interessant omdat het ontstaan van V2 gezien kan worden als een voortschrijdende syntactisering van een oorspronkelijk pragmatische strategie om focus te markeren; in veel talen is alles wat voor de persoonsvorm staat in focus, zodat de persoonsvorm in feite een focusmarkeerder is (Comrie 1986 noemt het Hongaars als voorbeeld). Asymmetrie in hoofd- en bijzinsvolgorde (zoals in het hedendaagse Nederlands: V2 in hoofdzin, OV in bijzijn) komt in veel talen voor, waarschijnlijk omdat de hoofdzin veel informatie-structureel werk moet verzetten, en daarom ook veel vaker

woordvolgorde-veranderingen innoveert dan de bijzijn. Het voorkomen van focuspartikels als clitics op de persoonsvorm in het Gotisch kan dus een 'smoking gun' zijn voor de oorspronkelijke motivatie van werkwoordsverplaatsing. Het is daarom jammer dat de auteur van deze studie op een beschrijvend niveau blijft steken.

Bettelou Los
B.Los@let.ru.nl

Bibliografie

- Bošković, Z. (2004).** Be careful where you float your quantifiers. *Natural Language and Linguistic Theory* 22, 681-742.
- Cardinaletti, A. & M. Starke (1995).** Deficient pronouns: a view from Germanic. *Geneva Generative Papers* 3.1, 22-49.
- Cardinaletti, A. & M. Starke (1999).** The typology of structural deficiency: A case study of the three classes of pronouns. In: Henk van Riemsdijk (red.). *Clitics in the Languages of Europe*, 145-233. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Comrie, B. (1986).** *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Tweede editie. Oxford: Blackwell.
- Delbrück, B. (1910).** Zur Stellung des Verbuns im Gotischen und Altisländischen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 36, 359-365.
- Eythórsson, Th. (1995).** Verbal Syntax in the Early Germanic Languages. Dissertatie Cornell University.
- Rizzi, L. (1997).** The fine structure of the left periphery. In: L. Haegeman (red.). *Elements of Grammar. Handbook in Generative Syntax*, 28-337. Dordrecht: Kluwer.
- Roberts, I. & A. Roussou (1999).** A formal approach to 'grammaticalization'. *Linguistics* 37, 1011-1041.
- Roberts, I. & A. Roussou (2003).** *Syntactic Change: A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stein, D. (1985). Discourse markers in early Modern English. In: R. Eaton, O. Fischer, W. Koopman & F. van der Leek (red.). *Papers from the 4th International Conference on English Historical Linguistics*, 283-302. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Nel de Jong. *Learning second language grammar by listening*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Utrecht: LOT, 2005. ISBN 90-7864-72-1. EUR 22,95.

Dat bij het leren van een (tweede) taal de receptieve vaardigheden (luisteren, lezen) voorafgaan aan de productieve (spreken, schrijven), daar is men het over het algemeen wel over eens, maar over de vraag vanaf welk moment in het taalonderwijs aandacht moet worden besteed aan taalproductie verschillen de meningen. In de jaren '60 en '70 van de 20ste eeuw, ten tijde van de audio-linguale en communicatieve benadering, moesten de leerders vrijwel vanaf de eerste les taal zonet produceren, dan toch wel reproduceren. Voor menig leerder, zeker de wat lager opgeleide, was dit (te) veel gevraagd. In de jaren '80 werd met de komst van de 'natuurlijke methode' een meer receptieve aanpak voorgestaan, waarbij leerders weken- en soms maandenlang niet geacht werden hun mond open te doen. Hierdoor voelden sommige leerders, met name de betere, zich weer tekortgedaan. De vraag wanneer taalreceptie in taalproductie moet overgaan, is in het taalonderwijs dan ook nog steeds actueel. Het proefschrift van Nel de Jong, getiteld *Learning second language grammar by listening*, probeert een bijdrage te leveren aan het antwoord op deze vraag.

De achterliggende, meer theoretische kant van dit probleem betreft de vraag wat begrijpen en produceren met elkaar gemeen hebben, en wat niet. Sommige onderzoekers veronderstellen dat grammaticale kennis van een taal kan worden geleerd door in die taal te lezen of door

ernaar te luisteren. Dit is dan ook de vraag die in het dissertatieonderzoek van De Jong de nodige aandacht krijgt, althans voorzover het luisteren betreft; het lezen wordt in het proefschrift buiten beschouwing gelaten. Door middel van een experimentele opzet probeert De Jong antwoord te krijgen op de volgende vragen die in haar onderzoek centraal staan:

1. Kan een training die gericht is op het leren van een doelstructuur door er vele malen naar te luisteren fouten voorkomen tijdens het spreken?
2. Leidt een vroege start van productie (spreken) van de doelstructuur tot aanhoudende grammaticale fouten in productie?

Het onderzoek bestond uit een proef- en een hoofdexperiment. Omdat het proefexperiment vooral bedoeld was om de training en toetsen die de deelnemers aan het onderzoek kregen voorgelegd uit te proberen, beperk ik me in deze bespreking tot het hoofdexperiment.

In het experiment werd gewerkt met een (semi-) kunstmatige, op het Spaans gebaseerde doeltaal. Daarbij ging het om de volgende doelstructuur: overeenkomst in geslacht tussen zelfstandig naamwoord en bijvoeglijk naamwoord: mannelijk 'el coche rojo' (de rode auto; lidwoord *el*, uitgang adjectief *-o*) versus vrouwelijk 'la fuente roja' (de rode fontein; lidwoord *la*, uitgang adjectief *-a*). Het experiment bevatte geen naamwoorden eindigend op *-o* of *-a*, zoals die in het Spaans veelvuldig voorkomen, zodat het naamwoord zelf geen indicatie voor de juiste vorm van het adjectief vormde. Daarnaast werden, althans in het hoofdexperiment, adjectieven aangeboden die in het Spaans onveranderlijk blijven, zoals 'verde' (groen) of 'gris' (grijs). De verdeling tussen deze variabele en invariabele adjectieven was fifty-fifty. De stimuli werden in een computergestuurde omgeving aangeboden, zodat het taalaanbod voor alle deelnemers aan het onderzoek onder controle kon worden gehouden.

De hoogopgeleide, Nederlandstalige deelnemers aan het onderzoek werden in drie groepen verdeeld: de receptieve (R) groep (n=18) kreeg enkel luistertraining van de doelstructuur; de receptieve en productieve (R&P) groep (n=19) kreeg zowel luister- als spreektraining van de doelstructuur, terwijl de derde groep (n=19) als controlegroep (C) fungeerde en een training kreeg waarin de te leren regel niet voorkwam. Alle taken werden mondeling afgenomen, wat de bedenktijd van de deelnemers beperkte, waardoor ze vooral een beroep moesten doen op hun impliciete regelkennis. De training bestond uit vier sessies, verdeeld over een periode van twee weken. In de eerste sessie werden enkel de woorden getraind die de deelnemers tijdens het experiment kregen aangeboden. In de tweede sessie werden zinnen geoefend, maar alleen met invariabele adjectieven, zoals 'verde', dus nog zonder de regel van de doelstructuur. Tijdens de derde sessie kregen de groepen R en R&P een training van de doelstructuur ('el coche rojo' – 'la fuente roja'), terwijl groep C overeenkomstige taken kreeg voorgelegd als groep R&P, maar alleen met invariabele adjectieven. In de vierde sessie werd de training voortgezet, waarna groep C uitleg kreeg over de doelstructuur. Deze sessie werd afgesloten met een voor alle drie de groepen identieke serie toetsen: twee luistertaken, een grammaticaliteitsoordelentaak, een productietoets waarbij plaatjes beschreven moesten worden en een vragenlijst waarop deelnemers konden aangeven in hoeverre ze de betreffende regel kenden.

De luistertaken bevestigden de verwachting dat de snelheid van receptief verwerken toenam tijdens de training. Bij een van de taken werd ook de verwachting bevestigd dat de toename iets minder was voor groep R&P dan voor groep R. Op de grammaticaliteitsoordelentaak behaalden alle drie de groepen een correctheidsscore boven kansniveau (50%). Op de productietaak nam de prestatie van groep R&P tijdens de training toe. Anders dan verwacht produceerde groep R minder correcte vormen dan de groepen

R&P en C. Uit de antwoorden op de vragenlijst bleek dat ruim de helft van de deelnemers een (gedeeltelijk) correcte beschrijving van de regel kon geven, maar in groep R was dit aantal beduidend lager. Hieruit blijkt dat de deelnemers tijdens het onderzoek enige expliciete kennis van de regel hebben opgedaan. Daarbij zij opgemerkt dat het bij groep C alleen maar om expliciete kennis ging, omdat deze groep geen training van de regel had gekregen. Het feit dat de twee getrainde groepen R en R&P op de luistertaken snelle reactietijden behaalden impliceert dat ze ofwel impliciete kennis gebruikten of wel in staat waren hun expliciete kennis snel te verwerken. Terugkomend op de onderzoeksvragen moet al met al worden vastgesteld dat een training gericht op het leren door vaak te luisteren naar zinnen met een bepaalde regel het aantal fouten tijdens het spreken niet aanzienlijk vermindert. Bovendien leidt een vroege start van productie van de regel niet tot aanhoudende grammaticale fouten in productie, noch tot lage snelheid in luisteren of spreken.

De uitslag van dit onderzoek verbaast mij eerlijk gezegd niet. Vooral omdat het hier om hoogopgeleide leerders gaat van wie we uit de praktijk van het tweede- en vreemdtaalonderwijs weten dat zij van begin af aan over het algemeen geen bijzondere moeite hebben met zowel receptieve als productieve verwerking. Of een replicatie van het onderzoek bij laag opgeleide leerders tot dezelfde resultaten zou leiden is echter maar zeer de vraag.

Bovendien zou een positief antwoord op de onderzoeksvragen bijna al te mooi zijn om waar te zijn: door enkel naar een taal te luisteren (of daarin te lezen) zou je de grammatica van die taal als het ware vanzelf verwerven. Het doet mij denken aan de wanhopige klasgenoten van vroeger die de 'Schwere wörter' er maar niet in wisten te stampen en daardoor 's nachts ten einde raad het boek onder hun hoofdkussen legden in de hoop dat dat zou helpen. Inmiddels is genoegzaam bekend dat het leren van een taal niet volstaat met receptieve verwerking, maar

dat het belangrijk is om daarnaast taal te produceren en vooral de interactie met anderen aan te gaan. De interactiehypothese van Long en de outputhypothese van Swain hebben daar in het verleden de nodige aandacht voor gevraagd. Het is jammer dat dit aspect van het taalverwervingsproces onderbelicht blijft in het proefschrift.

Aan de 'grote' vraag wat begrijpen en produceren met elkaar gemeen hebben, en wat niet, levert het proefschrift uiteindelijk slechts in beperkte mate een bijdrage. Uit het feit dat de twee trainingsgroepen op de receptieve toetsen sneller waren dan de controlegroep, maar op de productieve toets lager scoorden, leidt De Jong af dat de grammaticale kennis tijdens het luisteren op een andere manier wordt gebruikt dan tijdens het spreken en dat de manier waarop grammaticale kennis opgeslagen moet zijn voor luisteren en spreken waarschijnlijk niet helemaal hetzelfde is. Natuurlijk wil de lezer dan graag weten hoe verschillend die kennis wordt opgeslagen en gebruikt, maar het is De Jong niet euvel te duiden dat zij in dit proefschrift daarop het antwoord moet schuldig blijven.

Wel is het jammer dat De Jong evenmin ingaat op de implicaties van haar bevindingen voor de onderwijspraktijk. Te meer daar op de tweede bladzijde van het proefschrift wordt aangekondigd dat het onderzoek belangrijke implicaties voor de praktijk kan opleveren en dat het docenten kan helpen om te bepalen wanneer zij hun leerders productieve taken kunnen aanbieden. In het laatste hoofdstuk passeren alle knelpunten en valkuilen van het onderzoek nog een keer de revue, zoals de duur van de training, het niveau van de leerders, geslachtsmarkering, en zo meer. Maar wat de taaldocent met de onderzoeksresultaten aan moet, wordt in het midden gelaten.

Tegenover deze kanttekeningen staat een aantal verdiensten van het proefschrift. In de eerste plaats is luistervaardigheid in het (tweede)taalverwervingsonderzoek lange tijd een wat ondergeschoven kind geweest in vergelijking met alle

aandacht die naar lezen, spreken en schrijven is uitgegaan. Met deze dissertatie wordt, althans een deel, van dat gat gevuld. Hiermee hangt een tweede vernieuwend aspect van het proefschrift samen en dat is dat de experimenten geheel mondeling hebben plaatsgevonden. In de derde plaats betreft het een zeer zorgvuldig uitgevoerd onderzoek, waarbij de onderzoekster – met een uitgebreid profexperiment – niet over één nacht ijs is gegaan. Ik denk daarbij vooral aan het nauwgezet gecontroleerde trainingsprogramma en aan de verschillende luister- en productietaken (de self-paced luistertaak, de match/mismatch taak, de duale productietaken). In deze bespreking is daar niet uitgebreid op in gegaan, maar eerder hebben deze taken in psychologisch onderzoek hun diensten bewezen en, zo nu blijkt, kunnen ze ook van grote waarde zijn in tweede-taalverwervingsonderzoek.

Folkert Kuiken
F.Kuiken@uva.nl

Signalementen

Verwerving van fonemen

Een taal leren betekent onder andere: vaststellen welke klankverschillen betekenisvol zijn, en welke niet. Het Nederlands maakt verschil tussen onder meer een /i/ en een /I/, maar een eentalige spreker van het Mende die Nederlands wil leren, zal waarschijnlijk moeite hebben het verschil te horen: zijn moedertaal onderscheidt alleen /i/, /a/ en /u/. Talen worden overgedragen via een continu akoestisch signaal; de manier waarop dat signaal in discrete fonemische eenheden wordt opgedeeld, verschilt van taal tot taal en moet dus op enigerlei wijze verworven worden.

In haar proefschrift *Perceptual Development of Phoneme Contrasts in Adults and Children* onderzoekt Willemijn Heeren dit aspect. In het inleidende hoofdstuk beschrijft ze allereerst het fenomeen van categoriale perceptie. Het verschil tussen de Nederlandse /i/ en /I/ is er (onder andere) een in de waarde van de eerste formant: voor /i/ ongeveer 300 Hz bij Nederlandse mannen, voor /I/ ongeveer 400 Hz. Die getallen betekenen niet dat iedere klinker precies met precies dezelfde F1-waarde wordt uitgesproken, integendeel. We weten echter dat volwassenen verschillen van, zeg, 10 Hz nauwelijks opmerken mits deze geïnterpreteerd kunnen worden als dezelfde klinker. Alleen als dat interval precies rondom het omslagpunt van /i/ naar /I/ ligt, wordt het opgemerkt. Een klassieke vraag is nu: waren taalverwerwers voordat ze leerden slecht in het opmerken van alle contrasten, en hebben ze het ene relevante contrast geleerd (deze strategie heet *acquired distinctiveness*)? Of waren

ze juist in eerste instantie goed in het horen van ieder contrast, en hebben ze alleen de irrelevante contrasten afgeleerd (*acquired similarity*)? Dat is het onderwerp van Heerens studie.

Het boek beschrijft studies naar onder meer de verwerving van het verschil tussen de Engelse /θ/ (van *thin*) en /s/ (van *sin*) en van Finse medeklinkerlengte door zowel Nederlandse volwassenen als Nederlandse kinderen; in een hoofdstuk (hoofdstuk 6) wordt verslag gedaan van onderzoek naar verwerving van contrast in het Nederlands als moedertaal.

De meeste evidentie die Heeren aandraagt wijzen in de richting van *acquired distinctiveness*, conclusies van het onderzoek naar jonge kinderen (rond een jaar of 6) zijn waar het gaat minder duidelijk dan dat voor andere kinderen: ze blijken op dat moment nog bezig de contrasten van de moedertaal te verwerven. Ook dat gaat met *acquired distinctiveness*. Een ander resultaat van Heerens onderzoek is overigens dat het verwerven van contrasten in een vreemde taal of in de moedertaal meer tijd kost dan meestal wordt aangenomen.

Het laatste hoofdstuk van deze goed geschreven studie bevat enkele conclusies die van belang kunnen zijn voor verder onderzoek, maar ook voor het taalonderwijs. (Marc van Oostendorp)

Diverse woordenboeken

In 2006 verscheen bij Het Spectrum de eerste druk van *Het Witte Boekje*, een spellinggids van het Nederlands, die werd gemaakt door het Genootschap Onze Taal. Hierin wordt de spelling wat anders benaderd dan in de officiële (groene)

spelling. De witte spelling is ontstaan uit onvrede over de officiële spelling, vooral over de wijzigingen die in 1996 en 2006 zijn aangebracht. De witte spelling is dan ook een gevolg van een tegenbeweging, die een begrijpelijker en flexibeler alternatief geeft, dat het vertrouwen van de taalgebruiker in het eigen taalgevoel moet vergroten. Zo kan men zelf bepalen waar een tussen-*n* moet staan (*hondehok* of *hondenhok*). Ook kan men bijvoorbeeld *persé* schrijven in plaats van het officiële *per se*. De vrijheid om wel of niet een tussen-*n* te schrijven, blijkt in de inleiding van dit boek uit de desbetreffende paragraaf, waar voorbeelden worden gegeven van samenstellingen die ‘vaak wel’ of ‘vaak geen’ tussen-*n* hebben. Duidelijk wordt ook aangegeven welke woorden buiten de regels voor de tussen-*n* vallen (*bovenraam*, *tussendoor*, *drinkebroer*, *wittebrood*, enzovoort). In de lemmata zelf wordt naar de desbetreffende paragrafen verwezen. Bij een samenstelling als *zommeschijn* kan men denken dat de tussen-*n* wordt weggelaten, omdat we maar één zon hebben. Hetzelfde zou dan gelden voor de maan. De officiële spelling laat bij deze woorden dan ook alleen de spelling zonder tussen-*n* toe. Deze overweging wordt in de inleiding niet genoemd als uitzonderingsregel op het gebruik van de tussen-*n*, maar de taalgebruiker zou zich er wel door kunnen laten leiden. Toch wordt bij het lemma *zon* alleen de spelling zonder tussen-*n* gegeven, terwijl bij het lemma *maan* beide spellingen worden toegelaten (*maneschijn* en *manenschijn*). Hiermee hebben we in mijn ogen toch een onnodige complicatie.

Bij Van Dale verscheen in 2007 het *Elftalig woordenboek*, een praktische woordenschat in elf talen (Nederlands, Duits, Engels, Frans, Hongaars, Italiaans, Pools, Portugees, Spaans, Tsjechisch, Zweeds). Het woordenboek vergemakkelijkt de grensoverschrijdende communicatie van alledag en van de beroepspraktijk. Het geeft in één oogopslag op de linker en rechter pagina de equivalenten van een woord in negen talen. Er zijn 28.000 trefwoorden uit de actuele en praktische basiswoordenschat.

In 2005 publiceerde de Amsterdam University Press het tweede deel (F-Ka) van het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. In tegenstelling tot deel 1 bevat dit tweede deel geen uitgebreide inleiding. Die is hier beperkt gebleven tot enkele opmerkingen over het Kiliaanproject, waabinnen dit woordenboek wordt ontwikkeld, enkele lijsten met namen van de huidige redactieleden en van andere betrokkenen bij deel 2, en een pagina met dankbetuigingen. Dan is er een gedeelte Theorie, met een lijst van Indo-Europese talen, een overzicht van taalperioden en taalvarianten, en een lijst van taalkundige termen. Het derde gedeelte is een handleiding, waarin we onder meer een literatuurlijst vinden en een afkortingenlijst. Het vierde gedeelte is het etymologisch woordenboek.

Het in 2006 bij Van Dale verschenen *Groot Uitdrukkingen woordenboek* is een zeer uitgebreid naslagwerk met de verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen, zoals ‘dollartekentjes in zijn ogen hebben’, ‘driehoog-achter wonen’, ‘op dezelfde golflengte zitten’, ‘de oliekraan dichtdraaien’, enzovoort.

Ook in 2006 verscheen bij de Sdu een leuk boekje over versprekingen: *Een blind paard kan de was doen*. In de inleiding leggen de auteurs uit hoe de verhaspelingen in elkaar zitten. Een woord kan verkeerd worden gebruikt (Er met kop en schotel boven uitsteken), woorden binnen een uitdrukking worden soms verwisseld (Iemand een riem onder het hart steken), maar een uitdrukking kan ook worden verward met haar eigen betekenis (Met de kippen naar bed gaan).

In 2006 publiceerde Van Dale ook het moderne spreekwoordenboek *Elk nadeel heeft zijn voordeel*, waarin 2500 spreekwoorden zijn opgenomen. De spreekwoorden zijn alfabetisch geordend op hun kernwoord, dat telkens rood is afgedrukt. Elk spreekwoord gaat vergezeld van een korte uitleg.

Drop je lyrics is een heel klein woordenboekje, dat in 2006 bij Het Spectrum verscheen en waarin de allernieuwste jongerentaal door

jongeren zelf is bijeengebracht via een daarvoor ingestelde website.

In 2006 publiceerde de Historische Vereniging Sliedrecht het alfabetische woordenboek *Slierechs van A tot Z*. Het boek bevat woorden, uitdrukkingen en taaleigen van het Sliedrechts dialect. Aan de ontwikkeling van dit werk werd in 1999 begonnen. Het verzamelen van het materiaal had 23 jaar in beslag genomen. Sliedrechts.

Van de hand van Harrie Scholtmeijer verschenen bij de IJsselacademie de delen 4 en 5 van het systematische *Woordenboek van de Overijsselse dialecten*. Beide delen gaan over de woordenschat rond het thema 'De wereld'. Zoals bij de voorgaande drie delen over 'Het Huis' wordt in het vierde deel de systematiek van 'binnen naar buiten' gevolgd: van wegen, omheiningen, het weiland, enzovoort, tot het weer. In het vijfde deel staat de levende wereld centraal: de flora en fauna.

Et Stellingwarver Plaanteboek is een uitgave uit 2006 van de Stichting Stellingwarver Schrieversronte waarin de namen en bijzonderheden van de planten aan de orde komen die een Stellingwerfse naam hebben. Een plant heeft in het Stellingwerfs vaak verschillende namen en om verwarring te voorkomen is het boek alfabetisch geordend op de Nederlandse plantennaam.

Bij de IJsselacademie verscheen in 2006 het boek *Veldnamen in Voorst*, een rijk geïllustreerd werk waarin de geschiedenis, naamsverklaring en atlas worden gegeven bij de verschillende namen. (JNT)

Bibliografie

- Aalbrecht, Heidi & Pyter Wagenaar.** *Een blind paard kan de was doen. En andere vermakelijke versprekingen*. Den Haag: Sdu, 2006. 127 blz. ISBN 90 12 11658 9. EUR 9,95.
- Boon, Ton den.** *Elk nadeel heeft zijn voordeel en 2499 andere spreekwoorden*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2006. 217 blz. ISBN 90 6648 070 4. EUR 19,95.
- Elftalig woordenboek. Praktische woordenschat in 11 talen.** Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2007. 1135 blz. ISBN 90 6648 028 5. EUR 39,95.
- Etymologisch woordenboek van het Nederlands. F-Ka.** Amsterdam: AUP, 2005. 659 blz. ISBN 90 5356 746 1. EUR 55,00.
- Groot, Hans de e.a. (red.).** *Van Dale Groot Uitdrukkingen woordenboek. Verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2006. 1188 blz. ISBN 90 6648 317 0. EUR 69,95.
- Heeren, Willemijn.** *Perceptual development of phoneme contrasts in adult and children*. Utrecht: LOT, 2006. X + 185 blz. ISBN 90 78328 01 0. EUR 21,78.
- Jager, Henk J.** *Et Stellingwarver plaanteboek*. Oosterwolde: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2006. 96 blz. ISBN 90 6466 137 2 EUR 12,00.
- Otten, Dirk.** *Veldnamen in Voorst. Geschiedenis, naamsverklaring en atlas*. Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 208 blz. ISBN 90 6697 181 9. EUR 20,00.
- Scholtmeijer, Harrie.** *Woordenboek van de Overijsselse dialecten*. Aflevering 4. De wereld-A. Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 208 blz. ISBN 90 6697 169 1. EUR 15,00.
- Scholtmeijer, Harrie.** *Woordenboek van de Overijsselse dialecten*. Aflevering 5. De wereld-B. Kampen: Stichting IJsselacademie, 2006. 239 blz. ISBN 90 6697 170 7. EUR 15,00.
- Slierechs van A tot Z. Woorden, uitdrukkingen en taaleigen van het Sliedrechts dialect.** Sliedrecht: Historische Vereniging Sliedrecht, 2006. 430 blz. ISBN 90 810722 1 8. Geen prijsopgave.
- Whim, T.J.** *Drop je lyrics*. Utrecht: Het Spectrum, 2006. 155 blz. ISBN 90 274 3332 1. EUR 3,00
- Witte boekje, Het. Spellinggids van het Nederlands.** Utrecht: Het Spectrum, 2006. 696 blz. ISBN 90 274 3964 8. EUR 18,50.

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Neerlandia-Nederlands van Nu*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Over Taal*, *Taal en Tongval*, *TaalActief*, *Taalkundig Bulletin*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@telebyte.nl

Neerlandia – Nederlands van Nu

111 (2007), nr. 1

De eerste aflevering van deze jaargang begint met een bijdrage van Marc Cels over het taalbeleid in Vlaams-Brabant. Het artikel van Lo van Driel gaat over de onderwijzer en woordenboekmaker Johan Hendrik van Dale.

Frans Debrabandere bespreekt een aantal Zeeuwse woorden. Ook van zijn hand is een uitgebreide recensie waarin hij de vraag probeert te beantwoorden hoe normatief de nieuwe grote Van Dale is. Veronique De Tier gaat in op enkele benamingen voor ‘verstopperje spelen’ in het Nederlandse taalgebied. De bijdrage van Dick Wortel is gewijd aan de opkomst en teloorgang van het West-Vlaamse Leids.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

45 (2007), nr. 1

In dit nummer vinden we onder meer een artikel van Siegfried Huigen over de contouren van een Nederlandse schrijftraditie in Zuid-Afrika tussen 1652 en 1925. De bijdrage van Hindrik Sijens gaat over de rol van het Nederlands bij het

lenen van Engelse woorden in het Fries.

Verder zijn er boekbesprekingen in de rubriek *Besprekingen en aankondigingen*.

Ons Erfdeel

50 (2007), nr. 1

In de eerste aflevering van deze jaargang zijn geen taalkundige bijdragen opgenomen.

Onze Taal

76 (2007), nr. 2/3

Dit dubbelnummer begint met een bijdrage van Jaap de Jong over Jan Veering, die begin jaren vijftig van de vorige eeuw dit tijdschrift voor de ondergang behoevede en daarna 25 jaar voor *Onze Taal* werkte, eerst als redacteur, later ook als directeur. Daarna komt een bijdrage van de redactie van dit tijdschrift, waarin tien personen van collega-organisaties aan het woord komen over het tijdschrift *Onze Taal*. Het artikel van Jan Erik Grezel gaat over kleinere taalorganisaties die in gevecht zijn tegen het oprukkende Engels. Joop van der Horst richt zich in zijn bijdrage op de toegenomen aandacht voor taalkundige popularisering. Noline van der Sijs gaat in op etymologische misvattingen: letterwoorden.

Uit de tijdschriften

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 4

De vierde aflevering van dit tijdschrift begint met een bijdrage van Erwin Wijman over nietszeggende bedrijfsnamen. Jaap Bakker laat zien dat een aantal fameuze rijmloze woorden toch van rijm voorzien kunnen worden. Berthold van Maris bespreekt het Midden-Limburgse dialect van Weert, dat een van 's werelds klinkerrijkste talen is. Peter-Arno Coppen, Folkert de Vriend en Ton van de Wijngaard gaan in hun artikel in op de inzet van Google Earth in de dialectologie. De bijdrage van Ewoud Sanders gaat over de historische achtergronden van het Bargoens.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Over Taal

45 (2006), nr. 5

In de laatste aflevering van deze jaargang vinden we onder meer een bijdrage van Chris de Wulf over de klankwissel g/h aan het begin van woorden. De bijdrage van Filop Devos gaat over woordcombinaties met 'zwaar'. Ronny Boogaart gaat in zijn artikel in op voorwaardelijke bijzinnen in Noord en Zuid.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

46 (2007), nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang vinden we onder meer een artikel van Gunther de Vogelaar over subjectverdubbeling, zoals 'Kun-de gij zonder handen fietsen?' Filip Devos gaat in zijn bijdrage in op de negatieve aantrekkingskracht van 'plegen', dat in dit opzicht lijkt op het woord 'zwaar', dat ook vaak woorden bij zich heeft met een negatieve connotatie. Hanne Kloots boog zich over het tussenwerpsel 'allee' in spontaan gesproken Standaardnederlands.

Daarnaast zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Taal en Tongval

58 (2006), nr. 1

Deze aflevering heeft als thema Taalvariatie op basis van corpuslinguïstiek. De bundel begint met een artikel over de oorsprong van *ghe-* als negatief-polair element in het Middelnederlands. Verder zijn er bijdragen over de onder meer de volgende onderwerpen: veertiende-eeuwse variantie in SK-spellingen, transcriptie en diffusie i.v.m. EI-diftongering, de palatalisering en velarisering van coronale nasaal-plosiefclusters in de Goeman-Taeldeman-Van Reenen-database, het gedrag van het negatieve cliticum in het Middeldrents van rond 1400, en verscherping van fricatieven in de Nederlandse dialecten.

Ontvangen boeken

- Bhatia, Tej K. & William C. Ritchie.** *The handbook of bilingualism*. Oxford: Blackwell, 2006. XVIII + 884 blz. ISBN 0 631 22735 0. BP 26,99.
- Cultuurtoeristische Van Dale.** Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2007. 526 blz. ISBN 90 6648 962 2. EUR 34,95.
- Des Roches, Jan.** *Nieuwe Nederduytsche Spraek-konst*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam/Nodus Publikationen Münster, 2007. 117 blz. ISBN 90 72365 99 6. EUR 20,00 (excl. verzendkosten).
- Elftalig woordenboek. Praktische woordenschat in 11 talen.** Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2007. 1135 blz. ISBN 90 6648 028 5. EUR 39,95.
- Erteschik-Shir, Nomi.** *Information structure. The syntax-Discourse interface*. Oxford: Oxford University Press, 2007. X + 246 blz. ISBN 0 19 926259 5. BP 60,00.
- Fischer, Olga.** *Morphosyntactic change. Functional and formal perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2007. XVIII + 378 blz. ISBN 0 19 926704 9. BP 60,00.
- Hout, Roeland van & Ton van de Wijngaard (red.).** *Lang leve de dialecten. Streektaalbeleid in Nederland*. Maastricht: TIC, 2006. 111 blz. ISBN 90 78407 11 5. EUR 12,50.
- Jaspers, Jürgen.** *Tegenwerken, belachelijk doen. Talige sabotage van Marokkaanse jongens op een Antwerpse middelbare school. Een sociolinguïstische etnografie*. Brussel: Vubpress, 2005. X + 368. ISBN 90 5487 393 0. EUR 33,60.
- Kraak, A.** *Homo loquens en homo scribens. Over natuur en cultuur bij de taal*. Amsterdam: AUP, 2006. 512 blz. ISBN 90 5356 954 5. EUR 44,95.
- Moerdijk, Fons, Ariane van Santen & Rob Tempelaars (red.).** *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg bij zijn afscheid als directeur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en als hoogleraar Lexicologie aan de Universiteit Leiden*. Leiden: Brill, 2007. XII + 496 blz. EUR 45,00.
- Nizegorodcew, Anna.** *Input for instructed L2 learners. The relevance of relevance*. Clevedon enz.: Multilingual Matters, 2007. X + 182 blz. ISBN 1 85359 937 8. BP 19,95.
- Noordegraaf, Jan, Frank Vonk & Marijke van der Wal (red.).** *Amicitia in Academia. Composities voor Els Elffers*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam/Nodus Publikationen Münster, 2006. 177 blz. ISBN 90 72365 97 6. Geen prijsopgave.
- Panhuis, Dirk.** *Latijnse grammatica*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2005. 223 blz. ISBN 90 441 1932 X. EUR 15,90.
- Pluuren, Astrid van & Henk van der Roest.** *Copywriting. Schrijven voor internet, hoe doe je dat eigenlijk?* Arnhem: La Gazzetta, 2006. 103 blz. ISBN 90 811332 1 0. Geen prijsopgave.

Reker, Siemon. *Corpus-gebaseerde dialectologie. Ongoing changes in drie Groninger tijdschriften uit de 20ste eeuw.* Assen: In Boekvorm, 2006. 72 blz. ISBN 90 77548 42 4. EUR 16,50.

Ringbom, Hakan. *Cross-linguistic similarity in foreign language learning.* Clevedon enz.: Multilingual Matters, 2007. VIII + 144 blz. ISBN 1 85359 934 7. BP 19,95.

Robert, Erik & Peter Mariën (red.). *Afasie [z]onder woorden.* Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2006. 329 blz. ISBN 90 441 1865 0. EUR 29,90.

Swanenberg, Jos & Cor Swanenberg. *Op goei gevuul. Vormleer van de Meierijse dialecten.* Almere/ Enschede: Van de Berg, 2007. 154 blz. ISBN 90 5512 270 7. EUR 13,95.

Swinnen, Aagje. *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur.* Amsterdam: AUP, 2006. 271 blz. ISBN 90 5356 887 5. EUR 34,50.

Toorn-Schutte, Jenny van der. *Op weg. Voorbereiding op de taaltoets van het inburgeringsexamen.* Amsterdam: Boom, 2007. 111 blz. ISBN 90 8506 430 5. EUR 22,50.

Winkler, Johan & Jan Nijen Twilhaar. *Achternamen, in Nederland & Vlaanderen. Oorsprong, geschiedenis en betekenis.* Den Haag: Sdu, 2006. XVIII + 598 blz. ISBN 90 12 11660 2. EUR 49,50.

Witteveen, Karel. *Creatief schrijven.* Amsterdam: Boom, 2006. 151 blz. ISBN 90 8506 306 3. EUR 22,50.